

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofiateaduskond

Ajaloo- ja arheoloogia instituut

Kunstiajaloo õppetool

Eva-Kaia Vabamäe

Eesti mõisainterjöörid 19.sajandi lõpul ja 20.sajandi algul

Magistritöö

Juhendaja Juhan Maiste PhD

Tartu 2011

Sisukord

Sisukord.....	1
1. Sissejuhatus.....	3
1.1. Historiograafia.....	4
1.2. Metoodika ja töö ülesehitus	9
2. Balti <i>villa rustica</i> ? Kultuurikood ja ideoloogia Eesti mõisakultuuris.	12
2.1. Interjäär uue hingamise saanud villaehituses	14
2.2. Muutused ühiskonnas.....	15
2.3. Jäänukid kadunud aegade mõisaelust	20
2.4. Tendentsid 19. sajandi I poole alguse mõisaarhitektuuris ja interjöörides	21
2.5. Uus on taasavastatud vana	25
2.6. Uus sajand ja viimased hiilgehetked	30
3. Mõisainterjööride reaalsus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul	33
3.1. Ruumistruktuuri kujunemine	33
3.2. Ruumide üldmulje.....	36
3.3. Esemerikkus ja -vaesus interjöörides.....	39
3.3.1. Korpusmööbel.....	42
3.3.2. Lauad.....	45
3.3.3. Istemööbel, magamismööbel ja mööblitekstiilid.....	47
3.3.4. Ruumitekstiilid	52
3.3.5. Ruumiaksesuaarid	55
3.4. Tähtis ja vähemtähtis ehk mida mõisnikud ise interjöörides hindasid? (Fotografeeritav ja inventeeritav, kindlustatav)	61
4. Näited mõisainterjööride tervikutest	64

4.1.	Saare mõis (Saarenhof) Tartumaal	64
4.2.	Uue-Riisipere mõis (Neu-Riesenberg) Harjumaal	67
4.3.	Kasari mõis (Kasargen) Läänemaal.....	71
4.4.	Päinurme mõis (Assick/Assik) Järvemaal	72
4.5.	Liigvalla (Löwenwolde) Järvemaal.....	75
4.6.	Kohala (Tolks) Virumaal	78
5.	Kokkuvõte	81
6.	Resume.....	86
7.	Kasutatud kirjandus ja allikad	91
8.	Lisad	95

1. Sissejuhatus

19. sajandil ja 20. sajandi algul aset leidnud sündmused muutsid senise poliitilise ja kultuurilise juhtkihina püsinud baltisakslaste elu põhjalikult. Võimu järkjärguline kaotamine ning kohaliku rahva eneseteadvuse kasv viisid baltisaksa kultuuri sulgumiseni mõisasüdametesse. Põhiliselt 19. sajandi I poolel ehitatud esinduslikud mõisahooned pakkusid oma omanikele kultuurilist oasi maakohas, võimalust elada haritud ja maailma näinud härrasrahva elu ning säilitada oma identiteeti eemal emamaast.

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on uurida baltisakslasi mõisades ümbritsenud interjööre sellel murrangulisel perioodil nende eksistentsis, mil juba tunnetati kauni maailma peatset kadumist. Läbi toonase elukeskkonna analüüsimise avaneb pilt elukultuurist mõisas ning näeme, kuidas väljendusid muutused ühiskonnas, mis suunasid mõisasüdant järjest kinnisemaks, igapäevaelu perimeetris – ruumis. Töö otsib vastust küsimustele, milline oli 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse mõisainterjööride essents, millised kujundusvõtted ja esemed levinuimad, ning kas selles näilises stiilikaoses leidis mingit korrapära?

Interjöörid väljendasid oma ajastu vaimu ja ideid niisamuti nagu hoone arhitektuur, kuid olid tänu oma liigutatavale iseloomule muutustele palju vastuvõtlikumad. Ehkki mõnevõrra erinevas arhitektuurses raamistuses, leidsid kõik baltisakslasest mõisnikud end ühiskondlikult sarnasest olukorrast ning seetõttu arenesid interjöörid mingis mõttes sarnaselt. Töö eesmärk on leida Eesti mõisainterjööride tolle perioodi „tavaline“, „keskmine“. Just seetõttu ei keskenduta üksnes Eesti mõisaarhitektuuri pärlitele, vaid käsitletakse ka lihtsamaid, vaesemaid interjööre. Vähem tähelepanu on pööratud suurtele muuseummõisadele, mis olid Balti kontekstis erandlikud ning põhirõhk langeb kõige rohkem esinevaile keskmise suurusega härrastemajadele. Lisaks on käsitletud ka väga lihtsaid interjööre, et pöörata tähelepanu suurtele erinevustele sisekujunduse rikkalikkuses ja mõisnike võimalustes ja vajadustes.

Kuigi ühest küljest on interjööride sage muutumine vaimsete nihete heaks indikaatoriks, on see samas nende hilisemal uurimisel ka takistuseks. Seda, millised olid tänapäevaks hävinud interjöörid (seda eriti esemete osas) enne fotografeerimise laiemat levikut, võime suures osas vaid ette kujutada. Mõnedel mõisadel on säilinud siseruumide plaane, kohati ka hoone läbilõikeid. Nende põhjal saame näha ruumide arvu ja paigutust, kuid elukultuur neis jääb tundmatuks. Fotografeerimise levikuga saame palju parema ettekujutuse sellest, kuidas neis ruumides tegelikult elati, mida enda ümber näha sooviti.

Elukultuurile vihjavad tihtipeale kõige pisemad detailid – nipsasjad, toataimed – ja liikuvad kooslused nagu esemegruppide koosseis, mille ruumiplaan üksi jätab meie eest saladuseks.

Eesti mõisainterjöörid moodustavad tähepanuväärse osa siinsest kultuuripärandist ning nende põhjalikum uurimine annab meile senisest terviklikuma arusaama mõjukast baltisaksa elukultuurist. Antud uurimust on võimalik kasutada ka mõisainterjööride tänapäevasel kujundamisel ja ajalooliste interjööride interpretatsioonide loomisel. Tulemus võimaldab ajalootundlikult kujundada ka neid interjööre, mille autentse väljanägemise kohta puuduvad andmed. Lisaks võimaldab see mõisainterjöörides detailide ja aksessuaaride lisamise abil asjatundlikult interpreteerida omaaegset elukultuuri, seda „tunnet“, mis tollal interjöörides valitses.

Ekki käesolev magistritöö avab uue peatüki Eesti mõisainterjööride uurimises, vajab teema kindlasti ka edaspidi veel põhjalikumat uurimist. Peale esemekultuurile keskendunud uurimuse oleksid huvipakkuvad ning vajalikud ka senisest põhjalikumad käsitlused sise- ja välisarhitektuuri omavahelistest seostest ja nende seostest interjööre täitnud esemetega. Samuti võiks tähelepanu pöörata ka teistele perioodidele, kaasaegsetest teemadest oleks huvipakkuv ka käsitlus, kuidas tühjaksjäänud interjööre erinevatel aegadel uuesti täidetud on.

1.1. *Historiograafia*

Mõisainterjööride uurimisel on käesoleva teemapüstituse puhul tausta avamiseks võimalik tugineda mitmetele eripalgelistele uurimustele. Mõisaarhitektuuri, sealhulgas vähem ka interjööre, on käsitlenud mitmed autorid, kuid just interjööride uurimisel osutus suurimaks probleemiks seda teemat spetsiifiliselt käsitleva materjali vähesus. Interjööre puudutavad kirjutised on eelkõige keskendunud ruumiplaanile ja interjööri arhitektuursetele elementidele, mitte aga esemetele.

Huvi mõisapärandi vastu sai alguse 19. sajandil, konsentreerudes esimestest kirjeldavas laadis kodu-uurimusliku sisuga töödest kuni ajani, mil sajandi keskpaiku hakati mõisaarhitektuurile tähelepanu pöörama teaduslikes seltsides (Õpetatud Eesti Selts, Eestimaa Kirjanduse Ühing)¹. 20. sajandi esimesel veerandil ilmus esimene suur mõisaarhitektuuri käsitlus Heinz Pirangi mõisaarhitektuuri eriajaloo köidete näol, mis sisaldavad hoonete kirjeldusi ja ülevaateid mõisade ajaloost. Oma aja kohta uudsenähtavalt väärtustab H. Pirang ka 18. ja 19. sajandi arhitektuuri. Käesolevas töös on kasutust leidnud kaks viimast,

¹ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 13

hilisemaid perioode käsitlevat köidet². Heinz Pirangi tööd jätkas Helmi Üprus, kelle puhul lisaks tema põhjalikele mõisaarhitektuuri käsitlustele barokk- ja klassitsistliku arhitektuuri osas koguteoses „Eesti arhitektuuri ajalugu“³ leiab lisainformatsiooni ka artiklist Harjumaa mõisaarhitektuurist⁴. Helmi Üprus ongi olnud tõukejõuks mõisaarhitektuuri taasavastamise taga, kui 1976-1980. aastatel viidi koostöös Juhan Maistega läbi Eesti mõisade inventeerimise suuraktsioon, mille käigus koguti andmeid ligikaudu 2000 mõisaansambli kohta, millest pooled on Juhan Maiste sõnul oma intervjööridega huvi äratanud. Inventeerimisest on meile jäänud suurarhiiv Muinsuskaitseametis ja ülevaateartiklid Helmi Üpruse⁵ ja Juhan Maiste⁶ sulest, lisaks 1980. aastast pärinev koondaruanne⁷.

Inventeerimisel kogutud info viis uurijaid uutele mõtetele. Juhan Maiste on edaspidistel aastatel rohkem tähelepanu pööranud juba baltisaksa kultuurikoodile Balti *villa rustica* käsitlusel, püüdes vastata küsimusele, miks kõik just nii kujunes. Hea ülevaate annavad tema artiklid: ülevaade Andrea Palladiost ja palladionismist⁸ ning hilisemad Balti *villa rustica* küsimuse avamised Alatskivi lossi parki käsitlevas kogumikus⁹ ja „Eesti kunsti loos“¹⁰.

Balti *villa rustica* käsitlusel on võimalik hästi tugineda James Ackermani erinevatele analüüsidele villakultuurist. Tänuväärseteks allikateks on Ackermani „The Villa. Form and ideology of Country Houses“¹¹, milles ta käsitleb põhjalikult villakultuuri ajalugu ja avaldumismorme erinevatel aegadel. Raamat on põhjalikult illustreeritud. Lisainformatsiooni pakub ka sama autori analüüs „Palladio“¹² Andrea Palladio loomingust ja selle taustast ning rikkalike illustratsioonidega ülevaate villakultuuri uuestisünnist Inglise maamõisade näol annab Mark Girouard'i „Life in the English Country House: a Social and Architectural History“¹³, aga ka Steve Parissien'i „Palladian Style“¹⁴.

² Heinz Pirang, Das Baltische Herrenhaus. I teil: Die Älteste Zeit bis um 1750. Riga 1926; Heinz Pirang, Das Baltische Herrenhaus. II teil: Die Blütezeit um 1800. Riga 1928

³ Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn 1965

⁴ Helmi Üprus, 18. ja 19. sajandi mõisaarhitektuur. Harju rajoonis. Tallinn 1974

⁵ Helmi Üprus, Mõisaarhitektuuri inventariseerimisest. Ehitus ja Arhitektuur, 1978/2. Tallinn 1978, lk 8

⁶ J. Maiste, Mõisaarhitektuuri inventariseerimise algus. Ehitus ja Arhitektuur, 1978/2. Tallinn 1978, lk 14-18

⁷ Ants Hein, Juhan Maiste, Mõisaarhitektuuri inventariseerimine. Koondaruanne. Tallinn 1980 (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, A-514)

⁸ Juhan Maiste, Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18. sajandi mõisaarhitektuuris. Ehituskunst 4/1984. Tallinn 1988

⁹ Juhan Maiste, Eessõna. Alatskivi loss ja park: kahe meistriklasi materjale. Koostaja Nele Nutt. Tartu 2003

¹⁰ Juhan Maiste, Eesti kunsti lugu. Tallinn, 2007

¹¹ James Ackerman, The Villa: Form and Ideology of Country Houses. London 1995

¹² James Ackerman, Palladio. London 1991

¹³ Mark Girouard, Life in the English Country House: a Social and Architectural History. New Haven; London 1978

Lisaks uutele suundadele järgnesid inventeerimise suuraktsioonile juba konkreetsemad üldistused mõisaarhitektuurist. Heaks allikaks Eesti mõisaarhitektuuri ja interjööride kohta on kaks suurt ülevaatlikku teost: Ants Heina 2003. aastal ilmunud „Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini“¹⁵ ja 2005. aastal Juhan Maiste „Eestimaa mõisad“¹⁶, mida võib lugeda eelpoolmainitud inventeerimisaktsiooni tulemuseks.

Juhan Maiste „Eestimaa mõisad“ vaatleb mõisaarhitektuuri kujunemislugu alates keskajast, pöörates eraldi tähelepanu valgustusajastu mõjudele, barokile ning erinevatele klassitsismi ilmingutele, aga ka 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse historitsistlikele ja juugendlikele tendentsidele. Üldistavatele peatükkidele lisanduvad rohkelt illustreeritud näited.

Ants Heina „Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini“ käsitleb lühemat perioodi mõisaarhitektuuris, kuid detailsemalt, pöörates veidi rohkem tähelepanu interjööridele. Raamatus on palju fotomaterjali.

Ants Hein on mõisaarhitektuuri üldistuste tasandil käsitlenud ka mitmes artiklis, 1990. aastate lõpus ilmunud „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud“¹⁷ ja „Historicism in Estonia“¹⁸ ning mõisainterjööridele keskendunud 2003. aasta põhiteosel tuginev artikkel „Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts“¹⁹. Peale selle on temalt ilmunud rikkaliku pildimaterjaliga album „Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939“²⁰. Historitsistliku arhitektuuri tausta on avanud ka Karin Hallas-Murula oma artiklis „Historitsism ja juugend“²¹.

Lisaks eelnevale leiab mõisaarhitektuuri ja -interjööride kohta informatsiooni ka mitmete teiste autorite sulest. Krista Kodrese „Ilus maja, kaunis ruum“²² sisaldab nuppeid ka mõisainterjööridest, kuid põhiliselt pakub vajalikku interjööriajaloolist tausta ning on abiks stiilimäärtlustel. Lisaks Krista Kodrese käsitlusele

¹⁴ Steven Parissien, *Palladian Style*. London 2000

¹⁵ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003

¹⁶ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005

¹⁷ Ants Hein, *Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud*. Kunstiteaduslikke uurimusi nr 9. Tallinn 1998

¹⁸ Ants Hein, *Historicism in Estonia*. Estonian Art 1/99. Tallinn 1999

¹⁹ Ants Hein, *Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Baltische Seminare Bd. 7. Baltische Gutshöfe. Leben-Kultur-Wirtschaft. Lüneburg 2006

²⁰ Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939*. Tallinn 2009

²¹ Karin Hallas-Murula, *Historitsism ja juugend*. Arhitektuuris peegelduv ajalugu. Tallinn 2003

²² Krista Kodres, *Ilus maja, kaunis ruum*. Tallinn 2001

on autor kasutanud mööbliajaloo ühe rahvusvaheliselt tunnustatuima autori Judith Milleri põhjalikku mööbliajaloo ülevaadet „Furniture: world styles from classical to contemporary“²³, ajaloolist ülevaadet traditsioonilisest polsterdamisest raamatus „Traditsioonitruu polsterdamine“²⁴ ja konkreetsete esemete analoogide määramisel Charlotte ja Peter Feill'i kataloogi „1000 Chairs“²⁵.

Kitsama teemavalikuga artiklitest on mõisainterjööride käsitlemisel suureks abiks Krista Kodrese ja Juhan Maiste „Purilast Ingliteni. Seinamaalingute leiud mõisates“²⁶, milles pikemalt juttu seinamaalingute leidudest mitmes erinevas Eesti mõisas, samuti Juhan Maiste „Hõreda võidukäigust“, mis samuti käsitleb maalinguid²⁷ ja sama autori „Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku“²⁸. Lisaks neile pakub ühe stiili analüüsina põhjaliku ülevaate mõisades leidnunud biidermeieresemetest käesoleva magistritöö autori 2007. aastal kaitstud diplomitöö²⁹.

Arhitektuuri- ja interjööri-käsitlustele lisaks on baltisakslaste rolli kunstikogumises ja kunstiteaduses käsitlenud Jutta Keevallik³⁰, kelle põhjalik uurimistöö avab meie ees detailse ülevaate nende kunstiarmastusest ja illustreerib kolleksioneerimiskirge.

Seesama süvenev kolleksioneerimiskirg leiab umbes üheaegselt väljundi nii mõisa interjööris (ja seal leiduvates kunstikogudes) kui pargis ning seetõttu on pärast mitmeid käsitlusi arhitektuuri valdkonnas viimastel aastatel uurimistöö aktiivistunud eelkõige mõisaparkide uurimisel, mille tulemusena on avatud hulk uusi tahke. Paralleele aitavad tõmmata ülevaatlik „Eesti pargid 1“³¹ ning muuhulgas kuue eri autori mõisaparkide teemalisi artikleid sisaldav kogumik „Park on paradiis looduses ja kunstis“³². Pargi ja interjööri vaheline suhe on siiski veel uurimata valdkond.

Muutusi ühiskonnas üldisemalt, mis baltisakslaste elu poole sajandi jooksul tundmatuseni muutsid, on Eesti autoritest kõige põhjalikumalt käsitlenud Tiit Rosenberg. Seda raamatus „Eesti mõisad“³³ ning

²³ Judith Miller, *Furniture: world styles from classical to contemporary*. New York 2005

²⁴ Hakala, S., Kukkakallio, E., Ylönen, *Traditsioonitruu polsterdamine*. Tallinn 2003

²⁵ Charlotte & Peter Feill, *1000 Chairs*. Köln 2005

²⁶ Krista Kodres, Juhan Maiste. *Purilast Ingliteni. Seinamaalingute leiud mõisates*. Kunst 70/2. Tallinn 1987

²⁷ Juhan Maiste. *Hõreda võidukäigust*. Kunst 60/2. Tallinn 1982

²⁸ Juhan Maiste, *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku*. Kunst ja kodu 59/90. Tallinn 1990

²⁹ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008

³⁰ Jutta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil*. Tallinn 1993

³¹ *Eesti pargid 1*. Koostajad Olev Abner jt. Tallinn 2007

³² *Park on paradiis looduses ja kunstis*. Toimetajad Mart Kõlvik, Juhan Maiste. Tartu 2009

³³ Tiit Rosenberg, *Eesti mõisad*. Tallinn 1994

edaspidi ilmunud artiklites maareformi kohta: rohkelt viiteid sisaldav "Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia"³⁴ ja „Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939“³⁵. Baltisakslaste kohanemist nende ümber kiiresti muutuma hakanud maailmas uurib ka Heide W. Whelan'i „Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility“³⁶, kus pööratakse muuhulgas põhjalikku tähelepanu ka baltisaksa perekondade elukorraldusele ja muutustele põllumajanduses. 20. sajandi alguses aset leidnud baltisakslasi teravalt mõjutanud sündmusi, eelkõige 1905. ja 1917. aasta revolutsioone ja maailmasõdu, mis lõpuks viisid mõisade tühjaks jäämiseni, on käsitletud Herle Forbrich raamatus „Herrenhäuser ohne Herren : ostelbische Geschichtsorte im 20. Jahrhundert“³⁷. Antud teos keskendub siiski põhiliselt sellele, mis sai hoonetest peale tühjaks jäämist edasi ning lisaks Eestile vaadeldakse ka teisi piirkondi.

Teaduslikele interjööriajaloo käsitlustele sekundeerivad kaasaegsed reisikirjeldused ja memuaarid. Huvitava kõrvalpõike pakuvad näiteks Elisabeth Eastlake'i kirjeldused tema reisist Läänemere äärsetes riikides³⁸, milles ta muuhulgas kirjeldab välismaalasena oma värvikaid muljeid siinsetest mõisadest. Samuti Camilla von Stackelbergi³⁹ ja Theophile von Bodisco memuaarid⁴⁰, kust võib lugeda tema noorusaja mälestusi elust mõisas. Pilku üle-eelmise sajandi lõpu baltisakslaste mõttemaailma pakuvad mitmed meenutused, neist üks tuntumaid on Friedrich Bienemanni koostatud „Altlivländische Erinnerungen“⁴¹.

Puudub aga põhjalik ülevaatlik analüüs, mis vaatleks elukultuuri mõisas ning avaks interjööride kujunemise põhjuseid üldiste tendentside valguses. Seetõttu on mõisainterjööride küsimust avatud läbi mitmepalgeliste mõisakultuuri ja –arhitektuuri käsitlevate kirjutiste, andmaks teemale mitmekihilist taustsüsteemi.

³⁴ Tiit Rosenberg, *Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia*. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994-1999. Tartu 2002

³⁵ Tiit Rosenberg, *Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939*. Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu 2003

³⁶ Heide W. Whelan, *Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln: 1999

³⁷ Herle Forbrich, *Herrenhäuser ohne Herren: ostelbische Geschichtsorte im 20. Jahrhundert*. München 2008

³⁸ Elisabeth Eastlake, *Letters from the Shores of the Baltic*. London 1844

³⁹ Camilla von Stackelberg, *Tuulde lennanud lehed*. Tallinn 2003

⁴⁰ Theophile von Bodisco, *Versunkene Welten: Erinnerungen einer estländischen Dame*. Weissenhorn 1997

⁴¹ Friedrich Bienemann, *Altlivländische Erinnerungen*, Tallinn 1911

1.2. Metoodika ja töö ülesehitus

Käesolev magistritöö liigub laiemas mõisakultuuri fooni ning arhitektuurse arenguloo avamiselt üksikinterjööride analüüsile ning lõpuks interjööritervikute vaatlemisele. Sellise vaatlemisviisi tulemusena avaneb terviklik pilt elukultuurist mõisaintervjöörides, mis tugineb varasematele käsitlustele, kuid avab uue tahu baltisaksa mõisade uurimises.

Töö analüüsiv osa tugineb põhiliselt visuaalsetele allikmaterjalidele. Intervjööride analüüsimiseks on kasutatud põhiliselt mõisate intervjöörifotosid, vähemal määral mõisate põhiplaan, inventarinimekirju ning tulekahju vastu kindlustamise toimikuid. Rõhuasetus intervjöörifotodele tuleneb huvist keskenduda esemelisele elukultuurile mõisates, liigutatavale ja muutuvale, mida teised arhiiviallikad nii täpselt ei kajasta.

Fotosid mõisaintervjööridest on tänaseni säilinud piisavalt palju, et teha läbivaid järeldusi. Töö põhiosa järeldused esemelise kultuuri osas tuginevadki sealjuures rohkem kui 700 fotole erinevates arhiivides, mitmetele plaanidele ja mööblit sisaldavatele inventarinimekirjadele.

Allikate valikul on lähtutud materjalist, mis pärineb otseselt uuritavast perioodist. Selline valik piiritleb täpselt toonase hetkeseisu, hilisemad materjalid ei kajasta enam järjepidevat esemekultuuri. Läbitöötatud allikad annavad uut teadmist materjalist, millest suur osa on olnud teadustöös vähe kasutatud või varem kasutamata.

Allikaanalüüsi puhul on lisaks üksikesemete ja esemegruppide vaatlemisele oluliseks peetud ka muljet, mille esemed ruumis loovad. Seetõttu ei keskenduta niivõrd üksikesemete stiililisele kirjeldamisele, kui üldistele tendentsidele esemekultuuris, mida illustreeritakse rohkete näidetega. Esemetüüpide kaupa koostatud analüüsiosas tuginevad järeldused visuaalsele vaatlusele ning tihti esinevate esemete puhul ei ole kõiki esinemiskohti üles loetud, vaid on toodud illustratiivsed näited. Eraldi välja on tootud esemetüübid, mis esinesid vaid paaris üksikus intervjööris.

Käesoleva magistritöö kirjutamise tarvis on autor tutvunud mitme arhiiviga Eestis ja Saksamaal: Eesti Ajalooarhiiv (põhiliselt mõisafondid ja fotokogu), Eesti Rahva Muuseumi fotokogu, Herder-Institut Bildsammlung (Sammlung Wolff) ja Bildarchiv Foto Marburg der Philipps-Universität (Balticum-Index: Bilddokumentation zur Kunst und Geschichte in Lettland und Estland).

Arhiivinimetused on viidetes lühendatud järgmiselt: Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Eesti Rahva Muuseumi Fotokogu (ERM Fk), Herder-Institut Bildsammlung (HI), Bildarchiv Foto Marburg der Philipps-Universität (BFM).

Bildarchiv Foto Marburg fotode puhul on kasutatud kahte erinevat viitamist numbrite osas, kuna antud arhiivis on osa Balticum-Index: Bilddocumentation zur Kunst und Geschichte in Lettland und Estland fotodest inventariseerimata. Inventariseeritud fotode puhul on kasutatud inventariseerimisnumbrit (Nt: BFM 1.278.062 Allatzkivi Ahnensaal), teiste puhul näitab viide nende asukohta Balticum-Index mikrofilmkataloogis (Nt: BFM 141-E8 Allatzkivi Ahnensaal). Fotoviidede rohkuse tõttu on nende puhul jälgimise lihtsustamiseks arhiivi viite juures välja kirjutatud ka säiliku nimetus.

Osaliselt on määratud mööblistiile, ent kuna visuaalne vaatlus tugineb mustvalgetele fotodele ja teistele arhiiviallikatele, on konkreetsete stiilide määramine kohati raskendatud. Stiilimääratlusel on autor tuginenud põhiliselt suurtele kokkuvõtlikele väljaannetele: Judith Miller „Furniture: world styles from classical to contemporary“⁴², Krista Kodres „Ilus maja, kaunis ruum“⁴³, Guyla Kaesz „Möbelstile“⁴⁴. Mõistete osas on tuginetud „Kunstileksikonile“⁴⁵, mõisade eesti- ja saksakeelsete nimede ühtlustamisel „Eesti ala mõisade nimestikule“⁴⁶.

Sissejuhatusele järgnev teine peatükk keskendub Balti mõisa kultuurikoodile, tõstes tähelepanu keskpunkti Balti *villa rustica* kui pika ajaloo ja rahvusvahelise mõõtmega arhitektuurisümboli. Autor avab villakultuuri kui sellise ajalugu ning erinevaid esinemisvariatsioone ning toob paralleele Eesti mõisakultuuriga. Muutusi mõisa elukultuuris vaadeldaval perioodil avab alapeatükk muutustest ühiskonnas. Edasi keskendutakse siinsele mõisaarhitektuurile. Vaatluse alla tulevad perioodid, mille järgi 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguses võib mõisainterjöörides näha. Tähelepanu pööratakse muutustele mõisasüdame elukorralduses ja arhitektuursetele arengutele, sealjuures eriti muutustele interjöörikuunduses.

Kolmas peatükk sisaldab juba põhjalikku allikaanalüüsi, mille põhjal konstrueeritakse nägemus esemekultuurist Eesti mõisainterjööridest. Vaatluse alla tulevad ruumistruktuuri kujunemine ja ruumide

⁴² Judith Miller, *Furniture: world styles from classical to contemporary*. New York 2005

⁴³ Krista Kodres, *Ilus maja, kaunis ruum*. Tallinn 2001

⁴⁴ Guyla Kaesz, *Möbelstile*. Leipzig 1976

⁴⁵ *Kunstileksikon*. Tallinn 2001

⁴⁶ *Eesti ala mõisade nimestik*. Koostaja V. Naaber, toimetaja S. Vahtre. Tallinn 1984

üldmulje, kõige pikemalt peatutakse ruumide esemerikkusel. Eraldi käsitletakse erinevaid mööblitüüpe (korpusmööbel, lauad, istemööbel, magamismööbel), aga ka teisi ruumi mõju muutvaid esemeid: ruumi- ja mööblitekstiile ning ruumiaksesuaare. Viimaks küsitakse, mida räägivad ruumid oma omanikest ehk mida mõisnikud ise oma interjöörides hindasid.

Kui senine analüüs keskendub esemetüüpidele, siis neljas peatükk toetab analüüsi ruumide kui terviku vaatlusega. Kuue eriilmelise mõisa (Saare, Uue-Riisipere, Kasari, Päinurme, Liigvalla ja Kohala) põhjal tekib pilt mõisainterjöörist kui terviklikust privaatmaailmast.

Käesoleva magistritöö lõpetavad kokkuvõtted eesti ja inglise keeles ning kasutatud kirjanduse ja allikate loetelud. Tööd toetavad fotoillustratsioonid iseloomulikest interjööridest, mis on paigutatud lisadena töö lõppu.

2. Balti *villa rustica*? Kultuurikood ja ideoloogia Eesti mõisakultuuris.

Balti mõisa kultuurikoodi lahti mõtestamiseks peame vaatama kaugemale 19. sajandist. Maavalduste keskuseks oleva härraslamu idee ei ole ajaloos kerkinud esile vaid baltisaksa mõisade näol. Antiik-Rooma aegadest saati on inimesed otsinud rahulikku pelgupaika, kust leida puhkust oma igapäevastest kohustustest. Villa, kultuurne oas maakohas, on olnud ajaloos korduvalt taasavastatud - see oli uuesti omal kohal Medicite-aegses Itaalias, täiusliku lihvi andis sellele Palladio, kelle ideedest oldi tugevalt mõjutatud üle kahe sajandi hiljem Inglismaal ning Balti mõisades.

„Villa on ehitis maal, mis on kujundatud selle omaniku heaoluks ja lõõgastuseks. Kuigi see võib olla ka põllumajandusliku ettevõtluse keskuseks, eristab villat ja villa maavaldust tavapärasest talust eelkõige naudingu faktor,“ defineerib James Ackerman. Villa on püsinud üle kahe tuhande aasta praktiliselt muutumatuna, kuna see täidab muutumatut vajadust. See psühholoogiline ja ideoloogiline vajadus ei sõltu tehnoloogiate ja ühiskondade muutumisest.⁴⁷

Suvitusvillade, mõisade arhitektuuris leidsid Andrea Palladio ideedest alguse saanud ehituspõhimõtted sellest lähtuvalt enim ja kiireimat järgimist. 17-18. sajandi Euroopas oli palladionism teatavaks alternatiiviks Versaille'i mõjutusel tekkinud hiiglaslikele arhitektuuriansamblite ning Palladio põhimõtted olid tänu oma otstarbekusele üldlevinud 18. sajandil ning kohati kasutusel veel 19. sajandi alguseski. Eestisse jõudis palladionism hilinemisega ja omandas aja möödudes juba varaklassitsistlike jooni, kuid määrast mõisade ehitusliku näo enam kui viiel aastakümnel.⁴⁸

Eesti mõisade palladionistlikke mõjusid peahoonete arhitektuursetes lahendustes ja ansamblite ülesehituses uurinud Juhan Maiste on leidnud, et Eesti mõisaarhitektuuri tänaseks säilinud põhiosa lähtub selgelt palladionismist, lisades sellele varaklassitsistlike elemente⁴⁹. Palladio ideed villast on seega siinse mõisakultuuri arenguloos mänginud olulist rolli. Juhan Maiste on siinset palladionistlikku villat nimetanud Balti *villa rustica*'ks⁵⁰.

⁴⁷ James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995, lk 9

⁴⁸ Juhan Maiste, *Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18. sajandi mõisaarhitektuuris*. Ehituskunst 4/1984. Tallinn 1988, lk 47

⁴⁹ *Ibidem*, lk 46

⁵⁰ Juhan Maiste. *Eessõna*. Alatskivi loss ja park: kahe meistriklassi materjale. Koostaja Nele Nutt. Tartu 2003, lk 17

Suurem osa Palladio villasid ühendas osavalt kaks maailma – talupidaja ja härrasmehe oma.⁵¹ Palladio ise on oma arhitektuuripõhimõtete kirjeldamisel kasutanud väljendeid „suursugune“ ja „võrratu, suurepärane“. Sellises kirjelduses avaldub kõige paremini tema soov õilistada villaarhitektuuri, et see kompenseeriks härrasmehest tellija valitud eksiili maal. Maavillade arhitektuuris avalduvad antiigi mõjud tihti vaid portikusel ning ülejäänul on lihtne geomeetria. Selline lihtsus oli ka majanduslikult põhjendatud – vähem ornamente muutis ehitamise odavamaks. Palladio kujundatud villad olid keskmeks majanduslikult toimivatele maavaldustele, kõikidel neil (peale Rotonda) olid majapidamishooned.⁵²

Ajalooliselt on villad tihti ja järjekindlalt esinenud koloniaalkontekstis. Emamaast eemal asuvate keskustena on koloniaalkonteksti villad olnud tüübilt erinevad, kuna neil tuli isoleerituse tõttu funktsioneerida ka sotsiaalse elu keskustena.⁵³

Itaalia aadlike jaoks olid nende maavaldused olulised tuluallikad, nad pidid omama pidevat ülevaadet vilja- ja karjakasvatusest, mistõttu olid nad oma valdustega seotud. Samal ajal andsid haridus ja humanistlikud ambitsioonid neile linliku maitse.⁵⁴ Samasuguses olukorras leidsid ennast nii 18.sajandi lõpu aadlikud anglosaksi maades kui ka siinsed baltisakslased, mis seletab Palladio arhitektuuri ja villaideaalide arvestatavaid mõjusid ka põhjapoolsele arhitektuurile.

Tavalisest maamajast, talusüdamest eristab villat eelkõige selle idee. Ei tänapäeval ega ka minevikus ei ole talunikud maaelu pidanud maaelu millekski eriti idülliliseks, vaid näinud seda pigem praktilise ja vajadusepõhise. Seevastu on linnaelanik läbi aja maaelu idealiseerinud ning otsinud võimalusi leida puhkepaika maakohas just nautlemise eesmärgil.⁵⁵

Kultuurioaasina kandis mõis edasi oma omaniku ja tema ajastu iluideaale ja ajastustiili, kaugemale tema enda eksisteerimisest. Mõneti pettekujutelm ideaalmaailmast, kus omanik tegeles peale maailmaparandamise soovist kantuna elu valitud kaunite külgede ka proosalisema majandusliku poolega.⁵⁶

19. sajandi alguspoolel toimus villakultuuris kõige suurem muutus kogu selle ajaloo jooksul – villa ideoloogia muutus kättesaadavamaks ka keskklassile ning linnad hakkasid tänu transpordi kiirele

⁵¹ James Ackerman, *Palladio*. London 1991, lk 40

⁵² *Ibidem*, lk 65-68

⁵³ James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995, lk 15

⁵⁴ James Ackerman, *Palladio*. London 1991, lk 78

⁵⁵ James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995, lk 10

⁵⁶ Juhan Maiste, *Eesti kunsti lugu*. Tallinn, 2007, lk 412-418

arengule laienema maale. Aedlinnakute idee levik 19. sajandi lõpupoole kombineeris oma nägemusse linlike ja maapiirkonna väärtuste ühendamisest nii palju villa ideoloogiast kui võimalik. Lõpuks muutus mõiste „villa“ selliselt, et seda võis kasutada juba iga eramu kohta.⁵⁷

Ehkki leidnud Eesti konteksti mõttes olulise väljundi Palladiost lähtuvad arhitektuuris, võib villat käsitleda põhiliselt siiski kui põhimõtet – esteetiliselt kaunist maaelamut, mis on seotud seda ümbritsevate maavaldustega, kuid pakub siiski omanikule kultuurilist oaasi, võimalust puhkehetkeks. See on ühest küljest linnast taandumine, teisest küljest linliku kultuuri õitseng. Seetõttu on võimalik Balti *villa rustica*’na käsitleda ka neid mõisahooned, mille arhitektuur on Palladio eeskujust erinev.

2.1. Interjäär uue hingamise saanud villaehituses

Villa interjööride kujunemislool tuleb tähelepanu pöörata asjaolule, et Palladio ise oma majade interjööre oma kavanditel ei illustreerinud. Ruumide dekoreerimine oli freskomaalijate ülesanne ning seetõttu on Palladio villade interjöörid tihti oluliselt rikkalikumad kui eksterjöörid. Palladio ette kirjutatud interjöörikujunduste puudumine on hilisemas Palladio arhitektuurset ideoloogiat interpreteerivas villaarhitektuuris võimaldanud originaalidele tuginevate fassaadide ja põhiplaanide kõrval vastukaaluna väga erinevaid interjöörilahendusi.⁵⁸

18. sajandi keskpaik tõi villaarhitektuuri uuesti huviorbiiti Inglismaal. Sealseid renessanss- ja barokkperioodi härrastemaju ei peetud villadeks, kuna need suurejoonelised ehitised ei sobinud selle sõna rustikaalse taustaga. Kuninganna Anne’i valitsemisaja lõpp tõi aga briti intellektuaalide hulka uued tuuled, mis tõstsid keskmesse naturaalsuse ja klassitsistliku puhta vormi ning Palladio ideed taasavastati.⁵⁹ Inglismaal uuesti üles kerkinud idee villast sai eeskujuks ka mujal Euroopas.

Üldiselt järgiti Inglismaal varasemate arhitektide ideid interjöörides üsna täpselt, korrati sarnaseid halle ja kolonnaade ning muid arhitektuurseid lahendusi. Mitme Palladio emulatsiooni puhul muutsid tollased arhitektid ruumiplaanid, andes kaasaegsete ruumivajaduste lahendamisel järgi visuaalse ühtsuse osas, jättes ära kesktelgede abil moodustatud sümmeetriat.⁶⁰ Mõned arhitektid armastasid seevastu Palladio

⁵⁷ James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995, lk 17-18

⁵⁸ *Ibidem*, lk 139-140

⁵⁹ *Ibidem*, lk 135-136

⁶⁰ *Ibidem*, lk 143-150

visiooni ruumiplaneerimisel väga, näiteks Colen Campbell projekteeris oma kuulsas Stourhead'is (1721-1724) ja mitmes teises töös ruudukujulised või 2:3 proportsioonis ruumid sümmeetriliselt.⁶¹

Nii nagu Palladio villades, vastandusid ka Inglismaa hilisemates villades kohati interjäär ja eksterjäär teineteisele. Inglise palladionismi ühe parima näite, palladionistliku Chiswick'i villa (Lord Burlington, 1727-1729) peakorruse interjäär on eksterjäärile kontrastsiks üllatavalt dekoreeritud, William Kent'i teostatud ruumid on pigem Itaalia baroki kui palladionismi mõjutustega.⁶²

Oluline on siiski asjaolu, et Inglise palladionismile olid omased lihtsad, julged värvid, mitte tuhmid pastelsed toonid, ning üldiselt värviti peaaegu kõik interjööri osad⁶³. Iseloomulik oli ka keskendumine esindusruumidele, privaatruumid olid oluliselt tagasihoidlikumad⁶⁴.

Seega ei ole palladionistlikul *villa rustica*'l mingit konkreetset sisekujunduslikku eeskuju. Ajalugu pakub väga eripalgelisi lahendusi. Küll aga on villade interjöörid sarnased ühes aspektis: villakultuuri kui sellise põhimõtete väljendamises. Interjöörid peegeldavad villa üldist olemust, pakkudes kultuurilist oaasi, mõnes mõttes linliku eluviisi essentsi maapiirkonnas.

Maavilla interjööri eesmärk oli pakkuda omanikule mõnes mõttes seda, millest ta maal elades muidu loobunuks. Seetõttu on mõistetav mõisainterjööride suursugusus, uhkus. Mõneti muutub siinse mõisa interjäär lõpuks isegi liialdatuks, püüdes kompenseerida kõike linlikku, väljendada maksimalismini oma omaniku staatust ja võimalusi. Siinsed mõisnikud olid kahekordselt eraldatud – ühest küljest eraldatud oma päritolumaast, teisest küljest eraldatud linnaelust. Ehkki mõisnikel olid ka linnaresidentsid, jäid kesketeks siiski mõisad oma maavaldustega, millest saadi põhiline sissetulek.

2.2. Muutused ühiskonnas

Villa esindas linnast põgenemise, seltskonnast taandamise ideed – haritud inimese võimalust kultuurseks jõudehetkeks maal. Mille eest taandus 19. sajandi lõpu baltisakslane?

Selleks, et mõista mõisnike valikuid oma elukeskkonna kujundamisel, tuleb mõista nende sotsiaalset ja poliitilist olukorda 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul ning arenguid ühiskonnas, mis sellini viisid. Juhan

⁶¹ James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995, lk 152-154

⁶² *Ibidem*, lk 139

⁶³ Steven Parissien, *Palladian Style*. London 2000, lk 169

⁶⁴ *Ibidem*, lk 189

Maiste on Balti oludes eristuvana esile tõstnud mõisa dramaatilist mõõdet kui ühe kadunud tsivilisatsiooni salakeelt⁶⁵.

19. sajandil, mil mujal maailmas oli aadliseisus oma tähtsuse juba kaotanud, suutis Eesti aadelkond veel esialgu püsida poliitilise juhtkihina. 1816-1819.aasta talurahvaseadus oli talupojad küll pärisorjusest vabastanud, kuid kuna neile maad ei antud, jäid nad edaspidigi mõisnikest sõltuma.⁶⁶

1840. aastatel tõusis äkki kohaliku rahva eneseteadvus. Mõned hariduse saanud eestlased hakkasid end eestlasteks kutsuma ning vaikselt hakkas arenema kohalik kultuur⁶⁷. Pöördeliseks kujunesid 1860. aastad, mil eramõisad hakkasid massiliselt loobuma teorendist, 1868. aastal keelati see lõplikult ning võeti suund talude päriseksmüümisele ja kruntimisele. Selle tulemusena läksid mõisad üle palgatööliste kasutamisele. Juba 19. sajandi keskpaigast arenenud mõisateenijate kiht tingis muutusi ka mõisahoonestuses – üha teravamalt eristusid esindushooned ja utilitaarne piirkond.⁶⁸ Eestlaste hulgas kasvas keskklass, mille kasvavat eneseteadvust ei katkestanud ka venestamine, ehkki ei venelased ega baltisakslased ei pidanud siinseid eestlasi võimeliseks iseseisvaks kultuuriliseks arenguks⁶⁹.

Mõisnikud hakkasid vähehaaval oma positsiooni kaotama. 19. sajandi agraarreformide paiku sotsiaalse probleemina kerkinud vajadus talurahva maata ja vähese maaga kihtide maavajaduse lahendamiseks leidis 1849.-1856.aasta seaduses vaid osalist lahendamist ning kerkis seetõttu uuesti jõuliselt esile 20.sajandi alguses, esmalt 1905. ning seejärel 1917.aasta revolutsiooni käigus, mille jooksul said rüüstetes kannatada ka mitmed mõisad.⁷⁰

Sajanditepikkuse kõigutamatu positsiooniga harjunud baltisakslastele oli selline olukord kahtlemata väga keeruline. 19. sajandi reformide tulemusena sõltus talupoeg mõisnikust järjest vähem, mõisniku tähtsus kahanes ning suhteliselt äkki võrreldes pika stabiilse perioodiga olid mõisnikud üha ebakindlamaks muutuvamal kohal ühiskonnas. Kahanev võim mõisa maadel ja talupoegade hulgas konsentreeris

⁶⁵ Juhan Maiste. *Eessõna*. Alatskivi loss ja park : kahe meistriklassi materjale. Koostaja Nele Nutt. Tartu 2003, lk 17

⁶⁶ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 17

⁶⁷ Heide W. Whelan, *Adapting to modernity: family, caste and capitalism among the Baltic German nobility*. Köln: 1999, lk 211

⁶⁸ Tiit Rosenberg, *Eesti mõisad*. Tallinn 1994, lk 30-33

⁶⁹ Heide W. Whelan, *Adapting to modernity: family, caste and capitalism among the Baltic German nobility*. Köln: 1999, 211

⁷⁰ Tiit Rosenberg, *Eesti 1919.aasta maareformi historiograafia*. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994-1999. Tartu 2002, lk 128

baltisakslase elu üha enam ja enam mõisa südamesse ning harrastemajas omakesis elatava elu tähtsus järjest suurenes. Üha enam tegevusi olid sissepoole suunatud.

Heide W. Whelan kirjutab, et psühholoogilisele tagasitõmbumisele kodu ja perekonna juurde lisanduski olulisena just mõistmine, et nende positsioon koduks olevas suurriigis on muutunud ning samal ajal ei tunta selle ebaolulise provintsi vastu huvi ka uueneval Saksamaal. Selline kogemus tõukas baltisakslased eemale Saksamaast ning suunas ka provintsi käsitlema kodumaa, *Heimat*'ina, mille tulemusena tõmbuti enesesse.⁷¹

19. sajandi viimasel kümnendil valitsesid juba lõpumeeleolud. Leiti, et õigeim on pühenduda oma perele – tulevikule. Eelkõige tähendas see patriarhaalset peremudelit, kus erilist tähtsust omas naiste kodune elu ja emadus ning rahvuslik kasvatus, kuna sellel nähti lasuvat vastutust baltisakslaste saatuse eest.⁷²

Tegelikult olid mõisasüdamed tasapisi märkamatult juba pikka aega muutunud järjest suletumaks ning kokkupuuted mõisa ja küla vahel muutusid järjest harvemaks. Näiteks mõisaõu oli veel 17. sajandi algul avatud sfäär, kus mõisarahvas ei olnud teenijarahvast eraldatud, kuid sajandi edenedes tekkis vajadus selgelt eristatud privaatsfääri ja majandustegevuse tsoonide vahele. Hakati rajama parke, mida ümbritsev kivimüür muutus olulise sümbolina 17. sajandi II pooleks piiriks, mida talupoeg ei võinud ületada.⁷³

Mõisa eraldumist illustreerivad hästi Theophile von Bodisco sõnad: „Kui saared tõusevad maastikust mõisad, enamasti valged hooned, ümbritsetud parkidest ja aedadest“⁷⁴. Tähenduslikuna võib vaadata sõna „saared“ – emamaast eraldatud üksikud oasid, mis eristuvad talupoegade maast.

Ärevateks kujunesid mõisnikele 1905. ja 1917. aastad, mil revolutsioonide tagajärjel said kannatada paljud mõisad. Iseäranis just 1905. aasta revolutsiooniga kaasnes mõisade rüüstamine ja põletamine (Eestis sai kannatada 15% mõisahoonetest); hilisem mõjutas mõisahooneid eelkõige läbi selle, et mitmed neist deporteerimiste ja arreteerimiste hirmus hüljati.⁷⁵

⁷¹ Heide W. Whelan, *Adapting to modernity: family, caste and capitalism among the Baltic German nobility*. Köln: 1999, lk 228-230

⁷² *Ibidem*, lk 233-236

⁷³ Ülle Tarkiainen, *Mõis Eesti asustuspildis 17. sajandil*. Park on paradiis. Tartu 2009, lk 92-93

⁷⁴ Theophile von Bodisco, *Versunkene Welten: Erinnerungen einer estländischen Dame*. Weissenhorn 1997, lk 18

⁷⁵ Herle Forbrich, *Herrenhäuser ohne Herren: ostelbische Geschichtsorte im 20. Jahrhundert*. München 2008, lk 37-42

Eesti Vabariigi väljakuulutamisele järgnenud aeg oli mõisnike jaoks juba pöördeline. 1919.aasta maareformiga alanud aastad said baltisakslaste elus uue faasi alguseks, mil neil tuli kohaneda oma teisenenud rolliga ühiskonnas või sellest keelduda ning lahkuda. Kuigi baltisakslasi oli alati olnud kohaliku rahvaga võrreldes vähem, oli olukorra muutus põhimõtteline: nüüd ei olnud enam tegemist härrasrahva eliidiga, vaid vähemusrahvusega.⁷⁶

Maareform viidi läbi väga kiiresti ning radikaalselt. 10.oktoobril 1919 võeti vastu maaseadus, millest lähtuvalt riigistati kõik mõisamaad ning mõisad nende päraldistega, v.a linnade, heategevus- ja teadusasutuste ning maakondade ja valdade päralt olevad mõisad ja maad. Võõrandamisele ei kuulunud ka poolmõisad (sks *Landstelle*), juhul kui selle mõisa omanik ei omanud samaaegselt rüütlimõisa (sks *Rittergut*). Need maad nähti ette jagada väikemajapidamistena põliselt tarvitada, anda teatud asutustele või ettevõtetele pikaajaliseks kasutamiseks või artellidele ühisharimiseks, anda üksikisikutele lühikeseks ajaks rendile või jätta riigi ülalpidamisele. Võõrandatud mõisate maast jõuti suurem osa tükeldatult maasaajatele välja jagada 1924.aastaks. Võõrandatud mõisate saatuse planeerimise järjekord ja ulatus olenes osaliselt nii võõrandatava maa omanikust kui ka maareformi elluviijatest.⁷⁷

Küsitav on olnud mõisade maareformi aegne tulukus. Ühest küljest on peetud Balti suurmajapidamisi enne I maailmasõda väljapääsmatus seisus olevat, mis viinuks maareformita nende laostumiseni, kuid Tiit Rosenberg on arvanud, et kõikidele mõisadele sellist hinnangut laiendada on meelevaldne ning 1919. aastal olid valdav osa mõisadest elujõulised – tulu saadi nii põllumajandusest kui tööstuslikust tootmisest⁷⁸.

Hiljem maareformi teravust siiski pehmendati: võõrandamisest vabastati hulk maakohti, tööstusettevõtteid, kirikumõisasüdameid, endistele mõisaomanikele antud asendustalusid, alevikukrunte ja üle kahe tuhande talukoha, mille kohta oli enne maaseaduse jõustumist sõlmitud eelmüügileping. Samuti tekkis võimalus saada tasu võõrandatud maade eest, kuid ainult teatud tingimustel, mis puudutas üsna väheseid. Ühtlasi ei olnud kompensatsiooni suurus võrreldav võõrandatu tegeliku väärtusega – keskmise võõrandamishüvitise eest ei saanud enam ei talu ega ka keskmist linnamaja krunti. Põllumajandusega tegelemiseks jäid baltisakslastest suurpõllumeestele siiski teatud tingimustel võimalused (ehkki üsna piiratud), näiteks võimalus taotleda endisest mõisast normaalkoha

⁷⁶ Tiit Rosenberg, *Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939*. Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu 2003, lk 25

⁷⁷ *Ibidem*, lk 29-30

⁷⁸ Tiit Rosenberg, *Eesti mõisad*. Tallinn 1994, lk 37-38

suurust krunti, kui oldi võidelnud Vabadussõjas, või sordiaretuse- ja tõukarjakasvatuse eriteadmistega põllumeeste võimalus jätkata riigirentnikena. Väga oluline oli aga 1925. aastal vallakogukondadele antud õigus eraldada riiklikust maafondist koht kõigile endistele omanikele, millega aga olenes sugukonnamõisa säilimine suuresti konkreetse mõisniku ametialasest tublidusest või läbisaamisest kohalike elanike ja ametivõimudega. Kõrvalettevõttega (nt viinavabrik) jäänukmõisates võis see tähendada üsna soodsaid tingimusi, aga ainult normaalkoha suuruses majapidamises olid väljavaated väga kehvad.⁷⁹

Olukorra tulemuseks oli suur väljaränne maapiirkondades, mõisasüdamete laiali kandmine. Kahe maailmasõja vahele jääval perioodil lakkasid olemast paljud kunstikollektsioonid ning suurem osa väärtuslikke kunstiteoseid viidi Eestist välja⁸⁰.

Kui eelneva sajandi sündmusi võib pidada baltisaksa elukultuuri eraldatumaks ja hääbuvamaks suunavaks, siis 1919. aasta maareform andis sellele lõpliku löögi. Antud perioodile järgnevad interjööri-fotod portreeterivad juba eelkõige tühje ruume, tasapisi lagunevaid, hooldamata tube. Mõisadest ilmajäämine hävitas ühe hetkega baltisakslaste väljavaated siia edasi jääda. Ehhki reformi pärast pehmendati, ei tähendanud see mõisnikele erilist muutust, kuna uus võimalus puudutas vaid üksikuid.

Tegelikult juba alates 19. sajandi lõpust oli sakslaste arv Eestis järjekindlalt vähenenud: 1881. aastal oli neid rahvastikust 5,3%, 1897. aastal juba 3,5% ning langus jätkus. Selle tingis loomuliku iibe languse taustal sakslaste edasiränne Venemaale ja eriti väljaränne Saksamaale. Väljarände intensiivseim periood oli I maailmasõja lõpul, mil peale Saksamaa siirduti ka Ameerikasse. Eriti märgatavalt vähenes sakslaste hulk maapiirkondades: aastatel 1881-1934 lausa 5 korda, ligi 60% sakslastest koondus nüüd Tallinnasse ja Tartusse. Selle peamiseks põhjuseks olid maareformi tingitud muutused maasuhetes ja elukorralduses. Peale mõisnikekihi vähenes miinimumini ka maasakslaste keskkiht (eeskätt mõisaametnikud).⁸¹

⁷⁹ Tiit Rosenberg, *Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939*. Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu 2003, lk 30-31

⁸⁰ Juta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil*. Tallinn 1993, lk 7

⁸¹ Tiit Rosenberg, *Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939*. Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu 2003, lk 26

2.3. *Jäänukid kadunud aegade mõisaelust*

Eesti mõisaarhitektuur, mille osana interjööri läbi sajandite kujundati, elas läbi väga erinevaid perioode, planeerimispõhimõtteid ja stiile. Ehkki suurim osa praegusi mõisahooneid kerkis alles hiljem, kohtame veel 20. sajandi alguse interjöörides (kuid ka arhitektuuris) viiteid eelnevatele sajanditele ning nii mõnegi mõisa väljanägemine või inventarinimekiri meenutas oma lihtsuselt 17. sajandi mõisaarhitektuuri. Sellele aitas kindlasti kaasa ka komme enamasti välja ehitada vaid üks perekonnale kuulunud mõisakompleksidest.

Heinz Pirang on kirjutanud, et laias laastus jaguneb mõisaehitus kaheks: keskaegne linnus ja uusaegne härrastemaja.⁸² Sellega märgib ta ära balti mõisa härraskultuuri alguse.

Selle kohta, kui lihtsakoeline 17. sajandi mõisaelu siiski tegelikult oli, on vastakaid arvamusi. Ants Hein on kirjutanud, et siiani viljakaim tolle perioodi mõisade uurija Gustav Ränk'i kirjeldusi Rootsiaegsete mõisade äärmisest lihtsusest võis mõjutada esiteks asjaolu, et Ränk'i läbivaadatud materjal peegeldas põhiliselt vaid endisi ordu- ja piiskopimõisu, mille valdajateks olid Rootsi kõrged riigiametnikud ja sõjaväelased, keda huvitav vaid sealt saadav renditulu, ning teiseks fakt, et Ränk huvitus pigem mõisa- ja taluarhitektuuri kokkupuutepunktidest kui mõisaarhitektuurist üksinda.⁸³

Ränk'ile toetudes võib siiski ühteist järeldada. Juhan Maiste on kirjutanud, et elu 17. sajandi mõisas iseloomustas peamiselt lihtsus. Aadlile oli tavaline peaaegu talupoeglik elulaad. Hooned olid ühekorruselised, väiksed ja madalad, täiskelpkatuse all võis olla ka mitteköetavaid tube, mida kasutati vaid suveperioodil. Hoonete põhiplaan oli lihtne, samuti ruumide ilme. Mööblit vaid nii palju kui vajalik – mõned lauad, toolid, kapid, magamispingid või voodid, millele lisandusid paar lauanõude komplekti ja raamatut, kuid sellega ka piirduti. Mõnikord ilmestasid ruume värvilised kahhelahjud.⁸⁴

Selge on aga see, et meie tänapäevasest ettekujutusest suurejoonelisest mõisa härrastemajast eristus tollane mõis oma lihtsusega üldiselt kindlasti.

Mõisakultuuri hiilgeaja alguseks Eestis saab lugeda 17.sajandi teist kolmandikku, mil siin kujunesid välja esimesed esinduslikumad mõisasüdamed. Teiseks kõrghetkeks pärast laastavat Põhjasõda olid alles

⁸² Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. I teil: Die Älteste Zeit bis um 1750*. Riga 1926, lk 23

⁸³ Ants Hein, *Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud*. Kunstiteaduslikke uurimusi nr 9. Tallinn 1998, lk 99-103

⁸⁴ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 44

18. sajandi viimased kümnendid, mil mõisnike paranenud majanduslik olukord võimaldas rajada uusi, nägusaid mõisasüdameid. Ligi pooled praeguseni säilinud ja kaitse all olevatest härrastemajadest pärinevad just sellest perioodist.⁸⁵ Traditsioonipidevust võib lugeda Eesti mõisaarhitektuuri üheks karaktersemaks jooneks.⁸⁶

18. sajandi esimene pool oli Eesti mõisaarhitektuuris teatavaks eelõitsenguks, mil vanemate, arhailiselt rustikaalsete ehitustavade asemele tulid uued tendentsid, läbi mille kujunesid välja paljud siinsed mõisasüdamed – vaatamata hilisematele ümberehitustele ei tekkinud enam midagi nõ tühjale kohale. Sel ajal pandi kindel alus mõisaarhitektuurile selle hilisemas, klassikalises tähenduses.⁸⁷

18. sajandi viimased kümnendid tõid kaasa majanduslikult parema järje, senised mõisahooned jäid kitsaks. Üha enam hakati tähelepanu pöörama ka esinduslikkusele, külaliste vastuvõtmisele. Selle tulemusena muutus oluliseks esindusruumide ehitamine – pidulik saal, vestibüül, perekonnaliikmetele mõeldud eraldi toad. Need seniajani üsna erandlikud suunad muutusid mõisaarhitektuuris levinuiks. Üha sagedamini kasutati ka Põhja-Saksa ehitusmeistrite tööd, koos kellega tulid siinsesse arhitektuuri uued ehitusvõtted- ja vormid, aga ka suurejoonelisemad lahendused. Juhan Maiste arvab, et osaliselt võisid sellised tendentsid alguse saada juba 17. sajandil.⁸⁸

Antud periood 18. sajandi lõpuaastail ja 19. sajandi esimesel poolel on interjööri seisukohalt oluline, kuna hooned, milles interjäär hiljem aastakümnete jooksul teiseses, jäid suures osas muutumatuna seda raamima. Käesolevas magistritöös vaadeldava perioodi interjöörilahendused baseeruvad suuresti just 19. sajandi I poole ruumiprogrammil, aga ka arhitektuursetel siselahendustel, milles aja jooksul vahetati kohati peale ehitusaega vaid mööbliesemeid ja ruumiakسسuaare.

2.4. Tendentsid 19. sajandi I poole alguse mõisaarhitektuuris ja interjöörides

19. sajandi alguse mõisaehituse õitseage sünnitas põhiosa meieni säilinud Eesti mõisaarhitektuurist. Hiljem uute mõisahoonete ehitamine vähenes ning seetõttu raamivadki põhiosa vaadeldavatest interjööridest just 19. sajandi I poolel ehitatud hooned.

⁸⁵ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 15

⁸⁶ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 62

⁸⁷ *Ibidem*, lk 65

⁸⁸ *Ibidem*, lk 63

Mõisaehituse juures on oluline tähele panna, et suur kasv toimus 18.sajandi II poolel peamiselt Põhja-Eestis ning Lõuna-Eestis jäi selline areng ligi sada aasta hilisemaks, kui välja arvata mõned üksikud näited (Õisu, Väimela).⁸⁹ Käesolevas magistritöös vaadeldavaks perioodiks olid siiski ehituslikult välja arenenud juba nii Põhja- kui Lõuna-Eesti.

Ehitustegevus mõisates jätkus elavana 19.sajandi algul, mil Eesti mõisaarhitektuur rikastus põhiliselt klassitsistlike näidetega.⁹⁰ Tihedad kontaktid välisriikidega tingisid selle, et ka arhitektuurselt ei olnud Balti mõisaarhitektuur Lääne-Euroopast maha jäänud, ehkki uus jõudis siia juba väljakujunenuna, valmiskujul.⁹¹

Humanistlik idee leidis kõige otsesema väljenduse aadli ehituskunstilistes ambitsioonides – ajastu eesrindlikemaid ideid realiseeriti oma kodumõisate väljaehitamisel. Püüti luua enda ümber valgustusfilosoofiast ja antiikkunsti paatosest inspireeritud maailma, mis pidi vastu seisma välismaailma korratusele. Sellises elukeskkonnas ühendas aadel esindus- ja majandusfunktsioonid kõrgemate ideedega. Kõige paremini näitavad neid püüdlusi mõisaansamblid, mille puhul tõusis varasemaga võrreldes oluliselt esile läbimõeldus ja planeeritus. Jätakuvalt oli mõisasüda jagatud tsoonideks: esindusterritooriumiks ja majandusõueks.⁹² Mõisaarhitektuur hakkas teravalt vastanduma külamiljööle, hilisbarokk asendus klassitsistlike tendentsidega ja toetus suuresti A. Palladio ideedele. Siinne mõisaarhitektuur jäi siiski mõjutatuks praktilisusest, ökonoomsusest ja intiimsusest, ning ehkki pooleteist- ja kahekorruseliste mõisamajade ehituses oli antud suund väga levinud, ei püstitatud siin üldiselt tõeliselt suurejoonelisi mõisahooneid. Reeglina ehitati perekonna kätte koondunud mõisadest vaid üks ja uhkemate ansamblite kõrval kerkis paralleelselt ka lihtsamaid, eelmise sajandi ehitustraditsioonile tuginevaid ühekorruselisi mõisamaju.⁹³

Helmi Üprus on siiski märkinud, et vaatamata ühistest arhitektuursetest põhijoontest võib klassitsistlikke mõisahooneid liigitada mitmesse eri rühma ning lisada sellele veel suurel hulgal erandeid. Selle põhjuseks oli mõisnike maavalduste ulatumine mitmesse kubermangu, kuid ka mõisnike seosed tsaari õukonnaga, nende õpingud Saksamaal ja sealsete litraatide liikumine Baltimaadesse.⁹⁴

⁸⁹ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 150

⁹⁰ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 16

⁹¹ *Ibidem*

⁹² Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 105-108

⁹³ *Ibidem*, lk 150-151

⁹⁴ *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn 1965, lk 319

19. sajandi alguses jätkusid mõisaarhitektuuris seega klassitsistlikud tendentsid. Selle põhjusena on nähtud klassitsismi paraadliku iseloomu sobivust aadli luksust taotleva elulaadiga. Levinud olid ranged, klassikalisest sümmeetriatajust kantud lahendused, baroklikud jooned kadusid mõisaarhitektuurist. Väga populaarseks sai sammasportikus, sammastikuga hakati täiendama ka varem ehitatud mõisamaju ning sageli kasutati sambamotiivi ka siseruumides. Ka ruumide arv hoonete kasvas, ulatudes kümnetesse.⁹⁵

Sajandi edenedes muutus ruumiplaan, kohati vastandlikult eksterjööri, üha asümmeetrilisemaks. Näiteks kaotas vestibüül oma tähtsuse ning sellest ei olenenud enam saali asukoht ja suurus. Selle eest kasvas saali positsioon ruumiplaanis, saalid muutusid suuremaks ning sinna lisati ka muusikatribüüne ja rõdusid. Saale võis suuremates mõisahoonetes olla ka kaks ja enam. Populaarseks muutusid ka ovaalse või ümara kujuga ruumid, mis välisarhitektuuris eristusid kuppelhallina. Üha levinum oli keskkoridor, mille kõrval eksisteeris jätkuvalt variandina ka anfilaadsüsteem, mis rõhutas hoone suurust.⁹⁶

Interjöörides tõi 19.sajand seega endaga kaasa teatud vabanemise rangest etiketist, mistõttu muutus sisekujundus ühest küljest tagasihoidlikumaks, kuid teisest küljest mugavamaks ja intiimsemaks. Vähenes ruumide jaotamine esindus- ja argipoleks, erinevate salongide asemel olid piiritletud funktsiooniga ruumid (nt söögituba, kabinet, vestibüül). Ruumide paigutamisel lähtuti nüüd ka ilmakaartest ja päikesevalgusest.⁹⁷

Stukkdekoorile ja kunstmarmorile kulutati sajandi alguspoolel märkimisväärsed summasid. Kohati oli kunstmarmor pärisarmorist kallim, kuid selle kasutamine võimaldas saavutada pärisarmorist veelgi efektsemat lõpptulemust. Taolist dekoori teostavate meistrite järgi oli perioodil pidev nõudlus, kohati kutsuti neid ka välisriikidest, näiteks Väana mõisa puhul Itaaliast, ning ehitustöödel kohtusid seetõttu erinevate riikide traditsioonid. Kõrgetasemelisi stukimeistreid siiski igale poole ei jätkunud ning ka kunstmarmori kasutamine oli pigem haruldane. Stukkdekoori ei kasutatud kogu hoones üldiselt ühtlaselt, vaid pigem esindusruumides. Põhiliselt igapäevaeluks mõeldud ruumides on seda pigem vähem, hingamisruumi on antud pastelsetes toonides seinapindade abil, millel stukkdekoor on tagasihoidlikum.⁹⁸

⁹⁵ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 236-237

⁹⁶ *Ibidem*

⁹⁷ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 116

⁹⁸ Juhan Maiste *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku*. Kunst ja kodu 59/90. Tallinn 1990, lk 32-38

Esindusruumide värvilisest kunstmarmorist seintel seisis heleda kontrastina stukkdekoor: jahi- ja viljakusmotiivid, trofeekimbud, embleemid⁹⁹. Populaarsed viljakusmotiivid, kimpu köidetud põllutööriistad viitavad *villa rustica* laadis maaelu võlude idealiseerimisele¹⁰⁰.

18. sajandi lõpul hakkasid pabertapeedid ja maalingud välja tõrjuma stukkilustisi ja marmorseinu¹⁰¹. Esialgu stuki kõrval, ent järjest enam levinumalt dekoreeriti ruume ka maalingutega. Siinsete seinamaalingute kõrgaeg paigutus 18. sajandi viimasesse veerandisse ja 19. sajandi esimesse poolde, millest pärinevad näiteks Põltsamaa, Hiiu-Suuremõisa, Lohu, Hõreda, Vatla, Kolga jt interjööri maalingud. Maalingud ei esinda vaid ühte perioodi, vaid leidub nii rokokood, hilisbarokki, varaklassitsismi kui ka ampiirlikku klassitsismi. Eesti mõisates ei olnud seinamaalingute näol tegemist kujutava kunsti kõrgsaavutusega, kuid neil on oma võlu. Pigem on maalinguid kasutatud arhitektuurilistel ja dekoratiivsetel kaalutlustel. Renessansi- ja barokieeskujude kõrval olid alates 19. sajandist populaarsed ka maalingud *a l'antique* ja *a la Pompeji*. Esimene neist jäi suhteliselt harvaesinevaks, teine, lihtsam, oli kasutusel aga kuni 19. sajandi lõpu ja isegi 20. sajandi alguseni. Arhitektoonikat rõhutavad maalingud on omased just iseäranis antiigist lähtuvatele stiilidele, eelkõige siis klassitsismile, ning seetõttu näeb mõisainterjöörides maalingumotiividena palju arhitektuurimotiive (order, karniis, frontoon jne). Väga heaks näiteks arhitektoonikat rõhutavast seinamaalingust on Hõreda ja Vatla interjöörid. Samas kohtab ka seintele maalitud raamistuses maalinguid, näiteks Põltsamaa ja Lohu mõisades.¹⁰²

Võib öelda, et enne 19. sajandi teist poolt domineeris interjöörides teatud teatraalsus, arhitekti huvi pälvisid eelkõige esindusruumid. Anfilaadsüsteem rõhutas samuti pidulikkust – järjest uste avamine pidi mõjuma kui näitemäng, milles iga tuba oma erineva kujunduse ja/või funktsiooniga oli kui omaette vaatus. Mööbel oli üldiselt paigutatud seinte äärde.¹⁰³ Illusoorset sooviti ruumimõju suurendada arvukate peeglite abil¹⁰⁴.

Ants Hein on kaasaegsetele autoritele tuginedes kirjeldanud tollast mõisaelu kui väga kirevat ja sündmusterohket, kus omaette olemiseks oli ehk vaid mõni üksik kabinet. Esindusruumid olid pidevas

⁹⁹ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 151-152

¹⁰⁰ Juhan Maiste *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku*. Kunst ja kodu 59/90. Tallinn 1990, lk 37

¹⁰¹ *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn 1965, lk 327

¹⁰² Krista Kodres, Juhan Maiste. Purilast Ingliteni. Seinamaalingute leiud mõisates. Kunst 70/2. Tallinn 1987, lk 41

¹⁰³ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 115

¹⁰⁴ Juhan Maiste, *Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18. sajandi mõisaarhitektuuris*. Ehituskunst 4/1984. Tallinn 1988, lk 47

igapäevases kasutuses, mitte lukustatud uste taga, mööbel katete all. Rõhutatakse suurt toredust interjöörides, peamine rõhk oli efektsel väljanägemisel, mitte mugavusel.¹⁰⁵

Dekoori osas võib 19. sajandi I poolel iseloomulikuks pidada keskset ideed, mis tekitas kujundusliku terviku ning enam ei domineerinud üksikelemendid või kaunistuste paljusus. Jätakuvalt oli väga levinud stukkdekoor, kuid varasemast üha lihtsama ja selgema kujundusega.¹⁰⁶ Stukimeistride hiilgeaeg sai tasapisi siiski läbi, manufaktuurides etteantud jooniste järgi valmistatud kipsmudelid tõrjusid unikaalse meistritöö kõrvale. Ehitusdetalle toodi sajandi keskpaiga uutele mõisamajadele juba Berliinist ja Peterburist.¹⁰⁷

Kogu mõisaarhitektuuris on 19. sajandi esimesel poolel näha sidemete tihenemist Peterburi ja Moskva, saksa ehituskunsti mõju väheneb ning asendub vene klassitsistliku arhitektuurisuunaga. Erinevused uute suundade kasutuselevõtu osas on maakondade vahel olemas, juhtpositsioon kuulub jätkuvalt Harjumaale, näiteks tunduvalt tagasihoidlikum oli mõisaarhitektuur Lääne-Eestis.¹⁰⁸

2.5. Uus on taasavastatud vana

Elizabeth Rigby, hilisem Lady Eastlake on 19. sajandi keskpaigas kirjeldanud oma reisil ümber Läänemere äärsete maade ka Eestit ning siinse aadelkonna elu. Eelkõige hämmastas teda siinsetes mõisades maapiirkonnale ootamatu toredus: „Kui eksterjäär oli paljulubav, siis interjäär ületas kõik ootused ning mul piisas vaid silmade vidukile tõmbamisest, et kujutleda end kuninglikus residentsis. Arhitektuursete ornamentide rikkalikkus, freskode ja maalitud lagede ilu, mitmevärviliste ja marmorilaadsete parkettide poleer, ruumide kõrgus, suurus ja proportsioon – moodustavad ülimalt suursuguse ansambli, seda sealjuures täiesti mööbli abita, mis siin nagu ka Narvas näib olevat kujundatud enne aegu kui mugavust hakati lugema inimlikuks õnneks vajalikuks.“¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 115

¹⁰⁶ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 237

¹⁰⁷ Juhan Maiste *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku*. Kunst ja kodu 59/90. Tallinn 1990, lk 38

¹⁰⁸ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 237-243

¹⁰⁹ Elizabeth Eastlake, *Letters from the Shores of the Baltic*. London 1844, lk 37

E. Rigby tunnetas tugevat sarnasust siinsete mõisnike ja Inglismaa maa-aadli vahel. Mõlemale on majanduslikust seisukohast olulised nende valdused ja põllumajanduslik tegevus, nad osalevad kohalikus valitsemises, kuid ühtmoodi iseloomustab mõlemat ka suur külalislahkus, seltskondlikkus.¹¹⁰

Mõneti võib E. Rigby kirjeldustest välja lugeda ka üllatust – ilmselt kujutles ta Eestit märkimisväärselt mahajäänumana või siinse aadli igapäevaelu oluliselt rustikaalsemana.

E. Rigby järelduste valguse on ka arusaadav, miks 18. sajandi II poolel, eriti just 1770.aastatest alates ilmus mõisapilti inglise stiil, mis esimesena kinnitas kanda mõisaansamblis ja eriti pargiarhitektuuris. Park oli lihtsamini muudetav kui hoonestus ning seetõttu parim pinnas uuele stiilile. Peale mõisapargi võis selle mõjusid märgata ka mõisasüdame planeeringus üldisemalt ning uus suund võimaldas ehitada ka teistes stiilides hooneid peale klassitsistlike. Inglispärane maastikupark koos neogootika esimeste nähtudega pani alguse suurematele muutustele: vaba planeering, mis lähtus maalilisusest, hoonete paigutus sõltuvalt maastiku iseloomust, erinevate ehitusstiilide koos kasutamine.¹¹¹

Ruumikujunduses hakkasid tasapisi ilmema ilmnemiseid maaililised tendentsid – rohkelt drapeeringuid ja mööblit, värvikus, kontrastsus, mitmekesisus. Toad muutusid vaiksemaks ja hämaramaks, sinna ilmus rohkem pehmet mööblit ning tekstiilkatteid, sirme, eesriideid. Mööblit ei asetatud enam tingimata seinte äärde. Ruume kujundati tihti eri stiilides, 1840.-1860.aastate paiku oli eriti populaarne neorokokoo.¹¹²

19.sajand oli keeruline periood, mis hõlmas üheaegselt jätkuvaid traditsioone ning uusi radikaalseid muutusi. Ühest küljest iseloomustavad perioodi muuseumid, suured avalikud kogud ja privaatkolleksioonid – endisaegsete saavutuste hindamine; teisest küljest leidsid aset suured muutused kaasaegses kunstiloomes, aga ka mineviku tõlgendamises. Ka termini „kaunid kunstid“ kasutuselevõtt kunstiteoorias jääb 19.sajandisse. Erinevate kunstiliikide ühisosa leidmise asemel keskenduti nüüd nende unikaalsetele omadustele, mis neid teineteisest eristasid.¹¹³

Venemaal 19.sajandil kanda kinnitanud historitsim sai alguse tänu asjaolule, et kunstnikud hakkasid käima muuseumides esemeid kopeerimas. Seega tugines kujunev stiil otse minevikule. Venemaal muutus historitsistlik suund kiiresti populaarseks ning isegi varasemad veendunud klassitliku arhitektuuri

¹¹⁰ Elizabeth Eastlake, *Letters from the Shores of the Baltic*. London 1844, lk 58

¹¹¹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 22

¹¹² *Ibidem*, lk 116

¹¹³ Mosche Barasch, *Theories of Art 2: From Winckelmann to Baudelaire*. New York 2000, lk 146-147

pooldajad nagu Andrei Voronikhin või Carlo Rossi hakkasid oma loomingsusse 1800-1820.aastatel lisama elemente Egiptuse, Gooti või Vana-Vene kunstist ning 1840.aastateks hakkas stiil varane historitsism Venemaal välja kujunema. Ilmusid eeskujualbumid mööbli ja interjööride kohta, mille kujundustes kasutati Gooti, Hiina, Türgi, Pompei, Kreeka ja muidki stiile. Järgmiseks hakati hulgama klassikalisi vorme ning tekkisid neobaroki ning neorokokoo suundumused.¹¹⁴

Inglismaal ilmnasid sarnased suunad. 19. sajandi alguses saavutas erilise populaarsuse just neogootika. Uut stiili levitati lisaks otsestele eeskujudele ka eeskujuraamatutes, mis levisid ka mujal Euroopas. Esimesi näiteid neogooti stiilis mööblist võis kohata juba Thomas Chippendale'i joonistuste hulgas, kuid laiemalt hakkasid need levima alates Rudolph Ackermann'i 1808. aastal ilmunud eeskujude järgi ja saavutasid oma haripunkti Charles Pugini väga populaarse eeskujuraamatu näol sajandi 1835. aastal.¹¹⁵

Samal ajal püsis klassitsism Eesti mõisaarhitektuuris järellainetustena ka kogu 19.sajandi II poole, selle juurde pöörduti ikka ja jälle tagasi¹¹⁶, ehkki 1830-1840.aastad olid teatavaks langusperioodiks, mil tekkis huvi ajaloo teiste perioodide, eelkõige keskaja ja gootika vastu. Huviorbiiti tõusid ka teised ajalooajalooperioodid, hakati vabalt interpreteerima minevikustiile. Möödanikust, varemetekultusest sai omaette eesmärk, suunaks kujunesid efektsed lahendused. Eesti mõisaarhitektuurile iseloomulikuna jäid sellised mõjud üldiselt pealispindseteks dekoratsioonideks, hoonete põhiplaani ja mahtu ei muudetud, pigem mängiti uute mõtetega paindlikumas pargikujunduses. Klassitsismi positsiooni arhitektuuris neostiilid siiski ei kõigutanud, laiema leviku saavutas gootikast lähtuv laad 19.sajandi II poolel ning koos sellega vaadati arhitektuuris üha enam inglise arhitektuuri eeskujude poole.¹¹⁷

Sarnaseid tendentse võimegi märgata ka Inglismaal, kus 19.sajandi keskpaiga maamajade arhitektuur pöördus „ruraal-Itaalia“ või neogootika poole. Ühest küljest väljendas neogootika mälestust möödaniku inglise härrasrahva elust ja külalislahkusest, teisest küljest sobis ka asjaolu, et gooti stiili seostati kristluse ja aususega, mistõttu leiti, et gooti stiilis maja seisab heade põhimõtete eest. Üha enam pöörduti vaatama mineviku suunas muutunud klassivahede ja uue sotsiaalpoliitilise olukorra tõttu, mis tähendas kodanluse tõusu. Inglise aristokraatia muutus selgelt kodukeskemaks, mõnes mõttes sulgedes end oma lossidesse. Mõnede ruumide tähendus muutus, näiteks halli siginesid sohvad ja muu mööbel ning halle

¹¹⁴ *Историзм в России. Стиль и эпоха в декоративном искусстве 1820-е - 1890-е годы : каталог выставки.* Санкт-Петербург 1996, lk 10-11

¹¹⁵ Megan Aldrich, *Gothic revival*. London 1999, lk 106, 145

¹¹⁶ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 251

¹¹⁷ *Ibidem*, lk 314-315

hakati kasutama aastaringi kasutatavate elutubadena, kus võis olla ka koduorel või piljardilaud, samas aga vähenes paljudes majapidamistes raamatukogu tähtsus eluruumina. 19.sajandi II poole iseloomulikuks ruumiks muutusid ka suitsetamistoad, millega härradel seostus omaette rituaalne õhtune suitsetamine. Ka oli suitsetamistoas või selle läheduses tihti piljardilaud. Samal ajal võeti mõnedes maamajades sõbralikult omaks tehnilisi uuendusi (veevärk, elekter, keskküte), kuid samas oli näiteks kogu hoones harva üle kahe vannitoa. Eraldi nähtuseks inglise selle perioodi maamajas olid teenijateruumid, mis hõlmasid lausa suuri majatiibu ning kus üldiselt igal teenijal oli oma ruum, mees- ja naissoost teenijad viktoriaanlike põhimõtete kohaselt sealjuures kindlasti lahus, ka oma tööruumide osas.¹¹⁸

Inglise mõjud andsid tunda ka siinsetes interjöörides – populaarseks said nn inglise maamaja stiilis väärispuidust tahveldistega seinad ning kassetteritud laed. Mööbel muutus väarikaks, raskepäraseks, sellega sisustati salonge, söögi- ja jahisaale, kellaviietee ruume. Interjöörid olid kirju ja veidi ülepakutud üldmuljega, maitset võiks nimetada eklektiliseks. Siseruumid ühendati klaasseinte, talveaedade jm kaudu rohelusega verandadel ja terrassidel.¹¹⁹

Põhilised puudutasid stiililised pöörded siiski eelkõige esindusruume. Privaatsed eluruumid asusid arhitektide huviorbiidist väljaspool, mistõttu jääb palju igapäevasest elukultuurist meie eest varjatuks. 19. sajandi teisel poolel avaldub interjöörides aga selgelt juba tendents vajaduspõhisuse poole kaugenedes paraadlikust kujundusest. Ruumipaigutus muutub üha vabamaks, anfilaadsüsteem kaotab järjest populaarsust.¹²⁰

Ka mööbli puhul näeme uue dekoori pealetungi, mis päädis isegi neogooti stiilis klaveri või seinakellaga. Peale neogooti või inglise stiili võis interjöörides kohata ka näiteks täielikult hiina või vanaegiptuse stiilis kujundatud tuba (näiteks Keila-Joa mõisas). Erinevate stiilide koos kasutamise tulemus oli mitmekihiline ja rahutu interjööri mõisahoone. Interjööri sai iseloomulikuks täistuubitus, peale mööbli leidis seal drapeeringuid, nipsasjakesi, pilte, millega kaeti kogu põrand ja seinad. Värvitoonid muutusid

¹¹⁸ Mark Girouard, *Life in the English Country House: a Social and Architectural History*. New Haven; London 1978, lk 270-297

¹¹⁹ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 315

¹²⁰ Ants Hein, *Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Baltische Seminare Bd. 7. Baltische Gutshöfe. Leben-Kultur-Wirtschaft. Lüneburg 2006, lk 259-260

tugevamaks, kirkamaks ning varasematele aegadele viitavate arhitektuursete elementidega kujundatud interjööridele andsid mõnikord uusi arhitektuurseid ilmeid katted, sirmid ja rasked eesriided.¹²¹

Muutused toimusid ka mööbli materjalivalikus – varem laialt levinud mahagonile lisandusid pähkel ja tamm, ning üha enam muutus oluliseks istemööbel¹²². Istemööbli populaarsuse tõusu põhjuseks olid ka muutused mööbli valmistamise tehnoloogiates, mis pakkusid uusi võimalusi polstri valmistamisel. Vedrupolster jõudis Eesti piirkonda 19. sajandi teisel poolel¹²³.

Eklektiliste interjööride kõrgpunktiks võib pidada 19. sajandi viimast kümnendit, mil lihtsustatult öeldes lähtuti põhimõttest: mida fantaasierikkam, seda parem.¹²⁴

Muude muutuste kõrval muutusid üha olulisemaks mugavused, tähelepanu hakati pöörama tualetile ja vannitoale, ilmusid esimesed keskküttesüsteemid ja hoonetesse ilmus voolav vesi. Leiti, et kodu peab olema soe, puhas ja mugav.¹²⁵

Vaatamata eksootilise dekoori lembusele oli tolleaegsetes hoonekehandites siiski veel äratuntavalt klassitsismi, ka põhiplaanilt oli maja veel sümmeetriline.¹²⁶ Alles 19. sajandi keskpaiga hilisklassitsism ja eriti sellest kujunev neorenessanss tõid endaga kaasa ehitusmasside vabama liigenduse ja hoone tugeva horisontaalsuse.¹²⁷

Üleminek klassitsismilt neorenessanssile polnud nii terav, kui neogootikale. Visuaalselt tähendas see üleminekut ümarkaartele, klassitsistliku ornamentika redusteerumist, 1860. aastateks kadus peaaegu täielikult sammastportikus. Katused muutusid lamedaks, muutus ka fassaadi kompositsiooniskeem, sagedaseks sai ebasümmeetriline kompositsioon.¹²⁸

¹²¹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 30-31; Ants Hein, *Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Baltische Seminare Bd. 7. Baltische Gutshöfe. Leben-Kultur-Wirtschaft. Lüneburg 2006, lk 261-266

¹²² *Ibidem*, lk 266

¹²³ Hakala, S., Kukkakallio, E., Ylönen, *Traditsioonitruu polsterdamine*. Tallinn 2003, lk 8

¹²⁴ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 30-31; Ants Hein, *Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Baltische Seminare Bd. 7. Baltische Gutshöfe. Leben-Kultur-Wirtschaft. Lüneburg 2006, lk 267-268

¹²⁵ *Ibidem*, lk 266

¹²⁶ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 30

¹²⁷ *Ibidem*, lk 37-38

¹²⁸ *Ibidem*, lk 107

19. sajandi II pool kujunes mõisnikele ärevaks, kuna suhted Vene keskvõimuga olid teravad, toimus aktiivne venestamisperiood ja balti aadel kaotas suure osa poliitilisest võimust. Majanduslikus mõttes jäädi siiski veel kindlale positsioonile: põllumajanduse areng ja reformid, mis sundisid tööd mõisas ümber korraldama, tagasid mõisnikele hea sissetuleku, mis omakorda tingis ehitustegevuse kasvu. Väga palju kerkis sel perioodil lisaks härrastemajadele uusi kõrvalhooneid.¹²⁹

Sajandi jooksul süvenes interjööri mitmekihilisus veelgi, 19. sajandi lõpukümnendeid iseloomustab juba näiline stiilikaos, eklektika. Ruumides oli lõpmatu valik asju, mis esindasid kõikvõimalikke erinevaid stiile.¹³⁰ Mööbli kõrval tähtsustusid üha enam aksessuaarid, kurioositeetsed esemed.

Ants Hein on arvanud, et levinud oli linnu- või loomatopiste või sarvede panemine seintele. Palju kasutati interjöörides ka vaipu, nipsasju, fotosid ja muid kaunistusi. Interjöörid olid asjadega üle kuhjatud, tihti sellisel määral, et liikumiseks ei tundnudki enam ruumi jäävat.¹³¹

Silmapaistvalt iseloomulikuks historitsistliku interjööri näiteks Eestis võib pidada Keila-Joa mõisa, mille äärmiselt rikkaliku kujunduse Peterburi arhitekt A. Stackenschneider.¹³²

Katrin Hallas-Murula on kirjutanud, et historitsistlik arhitektuur toetas eeskätt baltisakslaste rahvuslikku identiteeti. Sel perioodil projekteerisid veel põhiliselt baltisaksa ja vene arhitektid. Kuni 1910. aasta ja esimeste eestlastest arhitektideni kutsus Eesti kodanlus arhitekte Soomest, kelle kaudu jõudis Eestisse juugend.¹³³ Saksamaalt jõudsid historitsismile omased neostiilid siia läbi Riist pärit arhitektide, keda mõjutas Riia Polütehnilise Instituudi baltisakslastest õppejõudude orientatsioon.¹³⁴

2.6. Uus sajand ja viimased hiilgehetked

Historitsistlikud ja juugendlikud tendentsid eksisteerisid arhitektuuris 19. ja 20. sajandi vahetusel paralleelselt. Esialgu ilmus juugend pigem teisejärgulistes, kammerlikes žanrides nagu interjöörid, fassaadidekoor, näitusepaviljonid ja villaarhitektuur. Samal ajal oli veel arhitektuuris valdav hiline historitsism, mis oli saanud mõjutusi *Arts and Crafts* liikumisest ning Saksamaal jõuliselt levinud

¹²⁹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 91-95

¹³⁰ *Ibidem*, lk 118

¹³¹ *Ibidem*

¹³² Ants Hein, *Historicism in Estonia*. Estonian Art 1/99. Tallinn 1999, lk 25-26

¹³³ Karin Hallas-Murula, *Historicism ja juugend*. Arhitektuuris peegelduv ajalugu. Tallinn 2003, lk 32

¹³⁴ Karin Hallas-Murula, *Historicism ja varane juugend 20. sajandi alguse arhitektuuris*. Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900-1940. Tallinn 2010, lk 44

patriootlikust *Heimat*-liikumisest. Kerkis esile väga mitmesuunalisi historitsistlikke ilminguid neobarokist neobiidermeierini, lisaks talupojakultuuri romantiseerimist vahverkmajade näol.¹³⁵

19. sajandi lõpu historitsismi iseloomustas stiilide vaba segamine ning eklektika kui meetodi süvenemine. 20. sajandi algusaastate historitsismi puhul muutus oluliseks eeskujude rahvuslikku täpsustumist – neostiilide kasutamisel hakati rõhutama seost rahvusliku ajalooga.¹³⁶

Üleminek hilishistoritsismilt *Heimat*-stiilile ja neoklassitsismile on üsna raskesti piiritletav, need on osaliselt segunenud juugendlike joontega.¹³⁷ Seda just seetõttu, et neoklassitsistlik tendents kerkis esile juugendiga paralleelselt, ning seda siiski loetakse pigem juugendi jätkajaks kui sellele vastandujaks, sest see lihtsalt pööras keskaja asemel tähelepanu hilisemale arhitektuuripärandile, klassitsismile.¹³⁸

19.-20.sajandivahetuse kunsti ja arhitektuuri iseloomustas uute vormide otsing, millele leiti väljund juugendstiilis. Päevakorda kerkis historitsismi ja juugendi vastandus. Arhitektide huvi keskmesse kerkis igapäevakeskkonna ümberkujundamine, neid huvitas eelkõige elamu (villa, maamaja). Elukultuur pakkus lisaks kunstilistele uuendustele ka tehnilisi uuendusi: elektrivalgustus, keskküte, telefon, gaas, uued viimistlusmaterjalid jm. Esimesena leidis stiil vastukaja interjöörides.¹³⁹

Juugendi mitmete väljundite ühendavaks jooneks oli loobumine ajaloolistest stiilidest ning keskendumine uutele eeskujudele: looduslikud motiivid, rahvakunst, idamaad, uudne geomeetriline ornament, fantaasiarikkad vormid¹⁴⁰. Juugendis säilitas jätkuvalt oma positsiooni inspiratsiooniallikana ka keskaegne arhitektuuripärand, eelkõige gootika¹⁴¹.

Juugendlikku mõisapärandit on meil üsna vähe, suurem osa eesti mõisasüdametest ehitati välja varem ning ka hoonestuse uuendamist tuli 20.sajandi algul ette vaid vähestes mõisates.¹⁴²

Kiindumust oma aja ära elanud elulaadi, traditsioonipüsivust on siiski näha ka veel arvuliselt väheses 20.sajandi alguse mõisaarhitektuuris. Kasvav kodanlikustumine põhjustas aadlis rahulolematust ning

¹³⁵ Karin Hallas-Murula, *Historitsism ja varane juugend 20. sajandi alguse arhitektuuris*. Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900-1940. Tallinn 2010, lk 43

¹³⁶ *Ibidem*, lk 44

¹³⁷ *Ibidem*, lk 48

¹³⁸ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 217

¹³⁹ *Ibidem*, lk 203-207

¹⁴⁰ Karin Hallas-Murula, *Historitsism ja varane juugend 20. sajandi alguse arhitektuuris*. Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900-1940. Tallinn 2010, lk 48

¹⁴¹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 207-209

¹⁴² *Ibidem*, lk 207

põhjustas sellele vastanduvalt historitsismi püsimist, seda osaliselt isegi veel juugendlikus mõisaarhitektuuris. Eesti mõisate puhul on juugend vähelevinud ning selle puhul on pigem märgata teatud jäikust ja akadeemilisust, sidet eelnevate perioodidega. Seda aga pigem hoone üldises ülesehituses, detailides tõi juugend kindlasti kaasa paindlikkuse. Juugendi raames leidsid edasiarenduse pea kõik ajaloolised kunstistiilid. Saksa eeskujudele tuginev heimatstiil oli küll populaarne, kuid ka see ei saanud ainuvalitsevaks. 20.sajandi alguse interjöörid on sarnaselt hoonete välisilmetele väga erinevad.

143

Pöördelised sündmused 1905. ja 1914-1919. aastatel muutsid baltisakslaste elu põhjalikult ning seetõttu jäi juugend mõisainterjöörides vähelevinuks – see lihtsalt ei suutnud enam kanda kinnitada.

¹⁴³ Juhan Maiste *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 323-325

3. Mõisainterjööride reaalsus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul

Millised 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse interjöörid siis ikkagi tegelikult olid? Käesolevas peatükis vaadeldakse konkreetsete näidete varal liigutatavat ja muutuvat elukultuuri mõisainterjöörides.

Käsitletakse ruumistruktuuri kujunemist ning ruumide üldmuljet konkreetsete näidete eeskujul, millele järgneb põhjalik ülevaade ruumides asunud esemetest, samuti konkreetsete näidete põhjal. Viimases alapeatükis pööratakse veidi tähelepanu ka allikmaterjalide subjektiivsusele ning analüüsitakse, mida mõisnikud ise interjöörides oluliseks pidasid – milliseid ruume ja esemeid pildistati, milliseid mitte, mida räägivad inventarinimekirjad jm.

3.1 Ruumistruktuuri kujunemine

Hea ülevaate interjööride kujunemisest annavad mitmed mõisade põhiplaanid ja läbilõiked. 19.-20. sajandi vahetuse ruumistruktuur pärineb erinevate mõisade puhul erinevatest aegadest ning seetõttu mõjuvad ka interjöörid erinevalt (nt anfilaad või selle puudumine). Esemepaigutuse paremaks mõistmiseks tuleb põgusalt vaadelda ka ruumistruktuuri. Alapeatükis tulevad vaatluse alla 19. sajandi II teise poolde dateeritud allikad, mis peegeldavad vaadeldava perioodi suundumusi.

19. sajandi lõpu interjööride puhul näeme veel kasvavat vajadust esindusruumide järele. Aastatel 1880-1896 ümberehitatud Keeri mõisa puhul on W. Sternfeldti projekteeritud plaanidelt¹⁴⁴ näha, et härrastemajale on osaliselt peale plaanitud teine korrus koos vaatetorniga kolmandal korrusel. Välisilmes lisati dekoori ja vähendati mitmete akende laiust, nii et see meenutab oma puitpitsiga kuurortarhitektuuri. Ruumide ümberehituse järgselt jagunevad need I korrusele elutuba, söögituba, magamistuba, köök ja II korrusele magamistuba ja elutuba. Vaatamata vähesele ruumide arvule näeme siin juba kahte suhteliselt suurt elutuba ning ka söögituba – esindusruumide tähtsus ei olnud sajandi edenedes vähenenud ning jätkuvalt peeti oluliseks välist esinduslikkust.

Tartumaal asuva Kriimani mõisa ümberehitamise plaanid¹⁴⁵, mis on koostatud umbkaudu aastal 1900, viitavad samuti selgelt just selgelt esindusruumide vajaduse kasvule. Mõisahoonde kogu esimese korruse ruumijaotus jäeti praktiliselt samaks, suurendatakse vaid halli, kus plaani kohaselt kaoks vahesein ning

¹⁴⁴ EAA.1362.1.21

¹⁴⁵ EAA.1363.1.3

trepp muutuks esinduslikumaks. Suuremaid ümberehitusi plaaniti aga teine korrusele, kus sooviti lisada rida ruume – 4 külalistetuba, ning eraldi trepist mõned olulisemate mõisateenijate toad (näiteks ruumid virtinile ja aednikule). Külalistetoad koondusid trepihalli ümber. Esimesele korrusele ilmuvad kabinett, salong, härrastetuba. Ruumid on ühendatud anfilaadina. Samuti ehitatakse mõisniku magamistoa läheduses asuvasse ruumi esimese korruse vasakus tiivas välja vannituba ja väike tualettruum. Kahjuks pole teada, kas see tähendas ka veevärgi ehitamist. Hoone välisilmet esimesel korrusel ja teise korruse põhiosas ei plaanitud muuta, küll aga ehitada seoses ruumide lisamisega ilmselt suures osas ümber katus ja mansardosa, millel suurendada ka aknaavasid.

Sarnasele esindusruumide ehitamise tendentsile viitab ka näiteks Luke mõisa härrastemaja¹⁴⁶ (arhitekt R.von Engelhardt). Umbkaudu 1901 projekteeritud maja valmis 1910 (tänapäevaks hävinud). Ka siin näeme sarnast ruumiplaani (ehkki hoone ise on suurem) – alumisel korrusel esindusruumid ja mõisnike eluruumid, ülemisel külalistetoad ja eraldi trepist ligipääsetavad teenijate ruumid. Hoone keskel asus vestibüül trepihalliga, sellest ühele poole jäid söögi- ja elutuba ning teisele poole kaminatuba, saal, kontor ja kirjutustuba. Esindusruumid on läbikäidavad ning ka siin ühendatud anfilaadina. Ka Luke mõisas koondusid II korruse külalistetoad trepihalli ümber.

Tapa mõisahoone projektijoonised¹⁴⁷ avaldavad meile veel ühe keskse trepihalli ümber projekteeritud härrastemaja. Rangele klassitsistlikule fassaadile sekundeerib sees vabam ruumilahendus. Kesksel trepihallile järgneb salong. Sellest vasakule jäävad saal, raamatukogu ja salong ning paremale söögituba, kirjutustuba, magamistuba ja vannituba. Harjumuspäratult on privaatruumid akendega maja esiküljele. Maja tagaküljes asuvaid esindusruume (salong, saal, söögituba) läbib anfilaad. Teisel korrusel asuvad vasakpoolses tiivas piljardiruum ning veel mõned esindusruumid, parempoolse tiiva täidavad teisel korrusel aga neli külalistetuba, kuhu pääseb esimese korruse trepihallist. Teisel korrusel anfilaadi ei ole. Keldrikorrusel asusid erinevad teenijateruumid ning keldri- (veinikelder, juurviljakelder, mahlakelder, puukelder) ja sahvri-ruumid. Sealjuures on omaette toad teenril, kokal ja majapidajannal. Eraldi ruumina asus keldrikorrusel arhiiv. Erinevalt ülemistest korrustest oli keldrikorrus lahendatud keskkoridorsüsteemiga.

Ka siin näeme seega taotlust esinduslikkusele, suurejoonelisusele.

¹⁴⁶ EAA.1695.1.1

¹⁴⁷ EAA.3941.1.22

Siiski ei koondunud kõigis mõisates ruumid trepihalli ümber, heaks näiteks keskkoridorsüsteemist on 1877-1881.aastal ehitatud Manteuffelitele kuulnud Puurmani mõisahoone, mille põhiplaanis¹⁴⁸ näeme tugevat sümmeetrilist hoonet läbivat keskkoridori teisel korrusel.

Keskkoridorsüsteemina oli planeeritud ka Arkna mõisa härrastemaja; vaadeldavad plaanid on dateeritud 1877 ja signeeritud „T.Modi Wesenberg“. Elu- ja esinduskorruse põhiplaani¹⁴⁹ kordas ka selle all asuv keldrikorrus¹⁵⁰. Elu- ja esinduskorruse jagas kaheks pikk keskkoridor. Põhikorrusel asusid maja esiküljes sissepääsust paremal tööruumid (kabinet ja kirjutustuba), vasakul salong ja saal, mis külgnes söögitoaga. Antud ruumid olid omavahel ühendatud anfilaadiga. Söögitoa taga, L-kujulise maja haaras asusid serveerimisruum, köök, koka ruum ning muud toidutegemise ja serveerimisega seostuvad abiruumid. Kogu maja põhiosa tagumise külje täitsid magamistoad ja privaatruumid. Tööruumide vastas asusid ilmselt pererahva ruumid, saali ja söögitoa vastas ilmselt külalistetoad. Alumisel korruse hõivas keskkoridoriga jagatud majapidamine – majandus- ja abiruumid, teenijate toad, aga ka pesemisruumid. Alumise korruse maja esikülje poolses osas asusid teenijate toad, kirjutustuba, ooteruum, veevärgiga vannitoad. Maja tagaküljes asusid keldrid – 7 keldrit ja puukelder. Köögi all asusid erinevad, ilmselt rohkem kasutuses olevad keldriruumid (veinikelder, *Handkeller*, *Schafferey*), aga ka teenijate köök ja pesuköök.

Ühel joonistest on Arkna härrastemaja pikiläbilõige¹⁵¹, millele on joonistatud ka interjööri lahendus. Sellel sekundeerib lihtsatele klassitsistlikele kahhelahjudele ja tiibustele ühes ruumis (salong) klassitsistlik jaotustega seinapind, teises ruumis (hall) aga võib aimata märksa ekstreemsemat lahendust, kus liigendatud seinapind on geomeetrilise- ja stiliseeritud lillornamendiga dekoreeritud ja keskkoridori avanevat ust piiravad suured kardinad.

Siiski esineb ka näiteid teistsugustest vajadusest: erinevalt teistest käsitletud põhiplaanidest ei ehitatud Essu mõisa juurde esindusruume. 1894. aastal koostatud plaanidel näeme kahekorruselist juurdeehitust¹⁵² maja tagaküljele. Juurdeehituse põhiosa esinduskorrusel moodustavad erinevad majandus- ja abiruumid ning vannituba, keskmel on suur köök. Juurdeehituse alumist ja ülemist korrust

¹⁴⁸ EAA.1396.1.559

¹⁴⁹ EAA.1312.1.27-10

¹⁵⁰ EAA.1312.1.27-11; EAA.1312.1.27-12

¹⁵¹ EAA.1312.1.27-7

¹⁵² EAA.1313.1.4-1 ; EAA.1313.1.4-2

täidavad abiruumid. Võib arvata, et vajadus säärase esindusabiruumide järele näitab kasvavat huvi võõrustamise vastu, teisest küljest aga ka mugavuse tähtsustamist.

Sisuliselt võib öelda, et kogu 19. sajandit läbinud vajadus esindusruumide järgi jätkus ka veel sajandi viimastel aastatel ja uue sajandi alguses. Ei olnud kindlat reeglit, milliseid ruume täpselt mõisadele lisati, ent eelkõige olid need seotud külaliste võõrustamise ja esindusfunktsiooniga. Ruumistuktuuri osas esineb erinevaid lahendusi – vaadeldava perioodi interjöörides võime näha nii anfilaadi kui ka keskkoridorsüsteemi, mitmesuguseid halle ja trepikodasid, samuti varieerus ruumide paigutus ja suurus.

3.2. Ruumide üldmulje

Ruumide üldmulje varieerus palju – lihtsast ja lakoonilisest kuni väga kirjuteni või hoopis rahulike, kuid siiski ülekuhjatuteni. Erinevus interjöörides annab tõenäoliselt eelkõige tunda mõisade erineva ehitusaja tõttu, samuti mõjutas neid 19. sajandi keskpaigas paralleelselt levinud stiilide rohkus. Paljuski on raamistus (ruumi arhitektuursed sisekujunduslikud elemendid) erinev, kuid ruumi täitev eriilmeline mööbel muudab need kõik mõnes mõttes sarnaseks läbi ülekuhjatuse, stiilide segamise.

Ruumi kirju üldmulje tekkimisele andis põhiosa kirju tapeet, kardinad, mööblitekstiilid, laualinad. Kirju üldmuljega mõisainterjööridest võib näiteks tuua Roodi mõisa elutoa Pärnumaal¹⁵³ (vt Lisa 5), kus olid hele lilleline tapeet, tumedapõhjaline lilleline mööbliriie, erinevad kirjud laualinad, erinevad mustrilised vaibad põrandal ning palju ruumiakssessuaare ja nipsasju. Ka Vohnja mõisa fotol näeme sarnast erinevate mustritega üleüllatut ruumi, kus nii vaibad, kardinad kui tapeet on kõik erineva tiheda kirju mustriga¹⁵⁴.

Tapeedimustrid olid üsna erinevad. Armastatuim oli rombjale põhiplaanile kujundatud ornament. Leidus ka triibulisi tapeete (näiteks Elistvere mõisa ühes eluruumis¹⁵⁵ ja trepihallis¹⁵⁶).

Tapeet ei ulatunud tavaliselt laeni, vaid lõppes madalamal, hinnanguliselt umbes 2,5-3 m kõrgusel, tavaliselt karniisi all. Sellel reeglil on ka erandeid, näiteks Elistvere ühes ruumis ulatub tapeet

¹⁵³ HI 135262 Wohnraum Gut Sallentack

¹⁵⁴ HI 226369 Gutshaus Fonai

¹⁵⁵ HI 226294 Ofen Ellistfer

¹⁵⁶ *Ibidem*

tavapärasest palju kõrgemale¹⁵⁷ ning Vohnja mõisa ühes ruumis ei ulatu tapeeti isegi ukse kõrguseni, vaid lõpeb umbes 2m kõrgusel¹⁵⁸.

Kuna alates 1835. aastast oli hakatud tapeete trükkima pikkadele paberrullidele, siis selle tehnoloogilise muudatusega kaasnenud tapeedi odavnemine aitas tapetseerimise populaarsusele kahtlemata kaasa¹⁵⁹. Senimaani väga kallis siseviimistlusviis muutus suhteliselt kiiresti palju kättesaadavamaks ning seetõttu on mõistetav ka selle laialdane kasutamine 19. sajandi II poole interjöörides.

Tapetseerimisega samavõrra või isegi veidi enam levinud oli värvimine. Kahjuks on mustvalgete fotode põhjal värvitoone raske öelda, ent eelistatud olid heledad toonid. Lisaks lihtsatele seinapindadele esines ka maalinguid, millest edaspidi täpsemalt juttu tuleb.

Bordüüre esines üsna harva ning neid kasutati kõrgel lae all. Kaunis suuremamõõduline hele ornament ühevärvilisel taustal on näha Vana-Vigala mõisa interjöörifoto¹⁶⁰, tumedam lehepärgade ja –vanikutega ornament fotol Paunküla saalist¹⁶¹, väikesemõõduline romantiline lillornament Vinni mõisas¹⁶².

Mõnevõrra rikkalikum taimornamendiga bordüür on näha Salajõe mõisas¹⁶³.

Lisaks tapetseerimisele ja värvimisele kasutati seinte katmiseks ka puittahveldist. Enim on ruumidest tahveldisega kaetud söögitoed. Näiteks olid tumedad puittahvelisega seinad Rägavere mõisa söögitoas¹⁶⁴, Avanduse mõisa söögitoas¹⁶⁵, Päinurme mõisa söögitoas¹⁶⁶ (vt Lisa 18) ning Sipa mõisa söögitoas¹⁶⁷. Peale söögitudade, kus see oli seinapinna lahendusena kõige levinum, leiab täielikult puittahveldisega kaetud seinu ka teistest ruumidest, näiteks Alatskivi mõisa *Ahnensaal*¹⁶⁸, üsna tihti esineb puittahveldis salongides umbes meetrikõrgusena, nii valge kui tumedatoonilisena.

Suhteliselt tihti esineb erinevaid seinamaalinguid, mis varieeruvad lihtsatest ja keerulisematest arhitektoonikat rõhutavatest maalingutest kuni maalilaadseteni (näiteks Purila mõisa biidermeierlik

¹⁵⁷ HI 226294 Ofen Ellistfer

¹⁵⁸ HI 226369 Gutshaus Fonal

¹⁵⁹ Krista Kodres, *Ilus maja, kaunis ruum*. Tallinn 2001, lk 142

¹⁶⁰ HI 226346 Herrenhaus Fickel

¹⁶¹ ERM Fk 887-318 Paunküla Paunküll saal 1910

¹⁶² ERM Fk 887-460 Vinni Finn vaade läbi tubade

¹⁶³ HI 229455a Ofen Sallajõggi

¹⁶⁴ BFM 1.276.084 Räggafer Speisezimmer

¹⁶⁵ ERM Fk 887-49 Avanduse Avandus söögituba uues majas 1914

¹⁶⁶ ERM Fk 887-178 Päinurme Assick söögituba enne sõda

¹⁶⁷ BFM 287-A10 Sipp Speisezimmer

¹⁶⁸ BFM 1.278.062 Alatzkivi Ahnensaal

ideaalmaastikulik arhitektuuriteemaline maaling¹⁶⁹ või Saadjärve mõisa maaling, mis kujutab kaaristute vahel paistvat ideaalmaastikku¹⁷⁰). Tavaliselt on tegu siiski lihtsate seina liigendavate suurte värvipindadega, mis on jaotatud paneelideks. Mõnikord on lihtsale maalingule lisatud ka veidi ornamenti, kuid üldjuhul on tegu äärmiselt lakooniliste lahendustega, kus seinapinda on ilmestatud läbi erineva kontrastsusega toonide kasutamise. Illustratiivse näitena võib välja tuua Ohtu interjööri¹⁷¹ (vt Lisa 26), kus heledaid nelinurkseid põhipaneele piiravad tumedamad laiad raamistused. Kahe värvi vahel jookseb seal peenike tume triip, millesarnast lahendust kohtab mitmetes teisteski interjöörides.

Mõnel juhul on arhitektoonilised lahendused ilmestatud kaunite ornamentidega, näiteks silmapaistvalt kaunilt läbi mängitud olid Viimsi mõisa saali seinad¹⁷² ning sama mõisa söögituba¹⁷³ (vt Lisa 14) on lahendatud arhitektoonikat rõhutava kaaristumaalinguga, kus kaarja ülaosaga suuri värvipindu ilmestavad rustikaalsed kimbud justkui maaköögi seinalle riputatud kodulindudest ja köögiviljadest.

Haruldastena eristuvad siinkohal Hõreda mõisa meisterlikult illusionistlikud seinapannood. Maalingud asuvad kahes esindusruumis – ovaalses kuppelsaalis¹⁷⁴ ja riskülikujulises ruumis selle taga¹⁷⁵. Hõreda 1811. aastast pärinevaid maalinguid on põhjalikult käsitlenud Juhan Maiste artiklis „Hõreda võidukäigust“¹⁷⁶. Kuppelsaali kõrge kuppellagi on maalitud kassetteeringuna, mille all jookseb lai inimfiguuridega friis. Ruume seob avar meisterlikult modelleeritud korintose stiilis paarissammastega läbipääs. Heledal taustal tõstab arhitektuurseid detaile esile tume kontuurjoon. Kõige detailsemalt on maalitud kuppelsaali friis, millel on kujutatud triumfiringkäiku. Triumfiteemaline on ka teise saali kujundus.¹⁷⁷

Laealused peegelvõlvid olid üldjuhul valged. Erandiks on siin Avanduse mõisa saal¹⁷⁸ (vt Lisa 13), mille peegelvõlvi katab kontrastsetes toonides maaling. Maaling on mitmevärviline suuremotiveiline, väikeste

¹⁶⁹ Krista Kodres, Juhan Maiste. *Purilast Ingliteni. Seinamaalingute leiud mõisates*. Kunst 70/2. Tallinn 1987, lk 42-43.

¹⁷⁰ HI 228557 Ofen Sadjerw

¹⁷¹ ERM Fk 887-706 Ohtu Ocht interjäär

¹⁷² ERM Fk 887-211 Viimsi Wiens saal 1908

¹⁷³ ERM Fk 887-140 Viimsi Wiens söögituba 1908

¹⁷⁴ ERM Fk 887-210 Hõreda Hõrdel sambad kahe saali vahel enne sõda; ERM Fk 887-211 Hõreda Hõrdel ümmargune saal enne sõda

¹⁷⁵ ERM Fk 887-208 Hõreda Hõrdel saal enne sõda; ERM Fk 887-209 Hõreda Hõrdel vaade ümarasse saali enne sõda

¹⁷⁶ Juhan Maiste. *Hõreda võidukäigust*. Kunst 60/2. Tallinn 1982, lk 39-42

¹⁷⁷ *Ibidem* lk 39

¹⁷⁸ ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues majas 1914

detailideta, selle keskseks elemendiks on suur akantusleht. Peenema ornamendiga dekoreeritud peegelvõlv esines näiteks ühes Elistvere mõisa eluruumis¹⁷⁹.

Laemaalinguid kuigi palju ei esine. Kui laele on midagi maalitud, on tegemist pigem peene ornamendiribaga, näiteks Suuremõisa trepihalli laes¹⁸⁰. Oma osa on ka sellel, et enamasti fotol lage näha ei ole.

Ehkki interjöörid erinevad esemete arvult ja paigutustiheduselt suuresti, eristub siiski selgelt märgatavana üks ühine sisekujunduslik suundumus: esemed pole ühest garnituurist, veelgi enam – isegi mitte ühest stiiliajastust. Ruumi lõikes võib enamasti kohata suurt hulka erinevaid stiiliperioode ja suundi esindavaid esemeid. See annab alust järelda, et interjööre ei peetud 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul üheks tervikuks, vaid neisse suhtuti kui millessegi igapäevasesse ja muutuvasse. Hoone ehitamisel sai ruum oma kujunduslikud raamid (seinad, lagi, põrand, ukSED, aknad moodustavad tavaliselt terviku), kuid edaspidi hakkas see muutuma vastavalt elanike vajadusele ja võimalustele – istumisnurgad, töö- ja puhkealad tekkisid omasoodu. Tihti oli istumisnurk küll täiskomplekti istemööbliga, kuid see komplekt erines teise mööblisaarekese esemetest täiesti. Seinte äärde tõrjutuna võib näha ka üksikuid toole ja tugitoole, mis ilmselt pärinesid vanematest, mittetäielikest garnituuridest.

Stiilipuhtaid interjööre on väga vähe. Eranditeks on siin näiteks kaks biidermeierinterööri: esiteks Saastna mõisa biidermeier-salong¹⁸¹ huvitava tumeda saksa biidermeier mööbligarnituuriga, teiseks heleda laudpõranda ja heledalillelise tapeediga ning eriti stiilipuhas Uue-Riisipere tütarlastetuba¹⁸² (vt Lisa 24), oma biidermeierliku mööbli, tapeedi, kardinade ja pildigrupikesega seinal, mida on stiili seisukohast pikemalt analüüsinud E.Järving¹⁸³ (käsitletud pikemalt peatükis 4.2.).

3.3. Esemerikkus ja -vaesus interjöörides

Ehkki mõisainterjööre ollakse harjunud pidama väga rikkalikuks, ei olnud see sugugi kõikides mõisahoonetes nii. Mööbliesemeid käsitlevaid inventarinimekirju ei ole palju. Eelkõige eelistasid mõisnikud oma inventarinimekirjade koostamisel kirja panna põllumajandus- ja käsitöölise inventari või elusloomi, ilmselt praktilisest vajadusest silma peal hoida eelkõige sellel, mis jäi mõisniku eluruumidest

¹⁷⁹ HI 226301 Wohnraum im Herrenhaus Ellistfer mit Ofen

¹⁸⁰ 226478 Treppenhaus Herrenhaus Großenhof

¹⁸¹ BFM 285-D1 Sastama Biedermeier-Salon

¹⁸² ERM Fk 887-352 Uue-Riisipere tütarlastetuba

¹⁸³ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 50

eeemale. Ühtlasi inventeeriti taolist vara tulekahju vastu kindlustamise eesmärgil. Siiski on mõned mööblit käsitlevad inventarinimekirjad olemas.

Need vähesed nimekirjad, kus mööblit on mainitud, võimaldavad teha järelduse, et paljud mõisainterjöörid olid tegelikult väga tagasihoidlikud: vaid üksikud põhimööbliesemed. Ilmselt ei peetud selliseid interjööre ka piisavalt oluliseks, et neid pildistada ning seetõttu vaatavad meile 19.sajandi lõpu ja 20.sajandi alguse interjööridelt vastu eelkõige paraadlikud, uhked interjöörid.

Selliste väikemõisade (nn maamõisade) inventarinimekirjad annavad meile väga olulist infot selle kohta, millises keskkonnas paljudes siinsetes mõisades elati.

Autor on valinud mõisainterjööride erineva rikkalikkuse astme illustreerimiseks näited erinevatest interjööridest – kaks väga lihtsat ning kaks suurejoonelisemat.

Kivijärve mõisa härrastemaja osas näitab inventarinimekiri 1910.aastast¹⁸⁴ väga lihtsat elulaadi. Maja sisustuseks olid vaid üksikud mööbliesemed. Elutoas olid ilmselt diivan koos diivanilauaga, magamistoas voodi, pesemislauake, riidenagi, ilmselt asus kuskil ka kirjutusnurk (pult riuliga). Peale selle kuulusid sisustusse veel mõned majandusliku funktsiooniga esemed: majanduskapp, pesukapp, pesurull; kuid vaatamata üldisele lihtsusele ei puudunud majapidamisest puhvetkapp.

Lihtsale elulaadile viitab ka Võisiku mõisa härrastemaja inventarinimekiri¹⁸⁵, kus piirduti üsna sarnaste esemetega – voodid, peeglid, mõned tugitoolid ja lauakesed, puhvet- ja köögikapp.

Inventarinimekirju, mis kirjeldaksid rikkalikku interjööri, on üsna vähe: näiteks vaid Vana- ja Uue-Antsla inventarinimekirjad, mida autor on 2007. aastal põhjalikult analüüsinud biidermeierstiili seisukohast¹⁸⁶. Käesolevas töös kasutatakse eelkõige analüüsi neid osi, mis käsitlevad ruume või esemeid, mida ei fotografeeritud.

Vana-Antsla inventari nimekiri pärineb 1. veebruarist 1865 ja Uue-Antsla inventari nimekiri novembrist 1871¹⁸⁷. Vana- ja Uue-Antsla on teineteisega tihedalt seotud, Uue-Antsla eraldati Vana-Antslast 17. sajandi II poolel. Inventari nimekirjas on loetletud ja enamasti ka kirjeldatud põhiliselt erinevaid

¹⁸⁴ EAA.1388.1.480

¹⁸⁵ EAA.1349.1.626-3

¹⁸⁶ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 40-45

¹⁸⁷ EAA.1809.2.167

mööbliesemeid, aga ka maale, dokumente, muusikariistu, lauanõusid ja majapidamisesemeid. Kirjeldatakse erinevaid omadusi: eseme värvi, viimistlust, suhtelist suurust, lõikeornamendi ja lisaelementide (padjad, sahtlid, rattakesed jalgade all jne) olemaolu. Loomulikult ei ole iga eseme puhul käsitletud kõiki neid omadusi, vaid kui üldse, siis ühte või kahte.

Need nimekirjad räägivad hoopis teist keelt võrreldes kahe esimesega. Meie ees avaneb rikkalikult sisustatud mõis, kus ainuüksi erinevaid laudu ja lauakesi esines 64 erinevat¹⁸⁸. Inventarinimekirjades leiduvat on põhjalikumalt analüüsitud järgnevates alapeatükkides, kuid tuleb juttu erinevatest mööblitüüpidest.

Vana- ja Uue-Antsla inventarinimekirjades eriti head ülevaadet mööbli valiku kohta konkreetsetes ruumides ei ole. Vana- ja Uue-Antsla nimekirjades on esemeid üldiselt loetletud mööbligruppide kaupa ("sohvad", "tugitoolid", "lauad" jne), ning nimetuste järel ei ole märgitud nende asukohta majas. Erandi moodustab siin Vana-Antsla nimekirja lisa juunist 1865, kus on mööblit loetletud ruumide kaupa.¹⁸⁹ Selles dokumendis on loetletud mööbli- ja majapidamisesemeid kolmes ruumis: raamatukogu, krahvi kirjutustuba, krahvi magamistuba, ning seega on seda kõige paremini võimalik kasutada mööblirikkuse illustreerimiseks.

Raamatukogu mööbel on tõenäoliselt olnud ampiirlikus stiilis, millele viitab suur valge mööbli osakaal. Krahvi kirjutustoa mööblivalikusse kuulusid peale suure kirjutuslaua ja –tooli ka koguni 3 kummutit ja 2 kappi ning klapplaud toolidega. Kirjutustoa hoiti ilmselt seega ka raamatuid ja dokumente ning seda kasutati ka inimeste vastuvõtmiseks. Mööbel on valdavalt heleda poleeriga, mis viitab mõningale ühtsustele ruumikujunduses.

Huvipakkuvaim on muidugi magamisruumi inventar, mis kuulus mittefotografeeritavate ruumide hulka. Krahvi magamistuppa kuulusid suur seinapeegel, 1 kõrge laud, 1 keskmise suurusega laud ja 2 väiksemat lauda, 3 kummutit, 3 kapp ja 2 suuremat riidenagi, riiul, pesemislauake ning klaassirm. Huvitaval kombel ei ole märgitud ühtegi tooli ega muud istemööblit. Mööbliesemete kirjeldused on erinevad, kindlasti polnud tegu üht kujundusstiili esindava magamistoaga.

¹⁸⁸ EAA.1809.2.167

¹⁸⁹ *Ibidem*, lk 11

Vana- ja Uue-Antsla inventarinimekirjad räägivad meile üldjuhul rikkalikult sisustatud interjööridest, millesse kuulus hulgaliselt stiililiselt väga erinevaid mööblisesemeid. Tekib selge ning tugev kontrast alapeatüki esimeses pooles käsitletud kahe tagasihoidliku nimekirjaga, seda just esemeterohkuse küsimuses. Selgelt on siinse ala mõisainterjöörid nagu mõisahoonedki olnud väga erinevad, sisustatud lähtuvalt mõisniku võimalustest ja vajadustest.

Edaspidised alapeatükid keskenduvad juba konkreetsetele esemetüüpidele, võttes analüüsi aluseks erinevates arhiivides leiduvat rikkalikku fotomaterjali.

3.3.1. Korpusmööbel

Esindusruumidele kohaselt võib mõisate interjööri fotodel näha üsna palju vitriinkappe ja klaasustega raamatukappe. Nende suure esindatuse fotodel tingib kindlasti ka asjaolu, et pildistati põhiliselt saale, salonge, kuid ka see, et klaasidega vitriinkapid olid üsna kallid ning neid sooviti fotole jäädvustada. Pigem tundub, et kompositsiooni huvides on tehtud järeleandmisi, et ka vitriinkapp fotole mahuks. Raamatu- ja vitriinkapid olid ühe- või kaheukselised. Näiteks oli kaunis faasitud klaasidega kahepoolsete ustega raamatukapp oli Kavastu mõisas¹⁹⁰. Teine levinud vitriinkapi tüüp, üheukseline klaasitud ukse ülaosaga kapp on hästi vaadeldav Koonu mõisa saalis¹⁹¹ ning samuti üleni klaasituna ka Koluveres¹⁹².

Raamatukappe on tihti rohkem kui üks ning need ei pruukinud olla ühesugused. Liigvalla mõisa salongis näeme kõrvuti kahte erineva dekooriga, karniisiga raamatukappi, millel ülemine, kitsam osa klaasustega ning alumine osa kinnine ning lisaks veel ühte *armoire*-tüüpi kappi¹⁹³ (vt Lisa 8), samas väga sarnased kapid Paasvere mõisas¹⁹⁴ on mõlemad ühesugused, nii et kindel reegel puudub. Võib siiski öelda, et sellise jaotusega raamatukapp oli vaieldamatult kõige levinum.

Ühel juhul esineb ka sisseehitatud raamatukapp, Vardi¹⁹⁵ mõisa interjööris katab valge klaasustega raamatukapp kogu seina ning ümbritseb ka ukseava¹⁹⁶. Lahtisi raamaturiuleid ei kasutatud ning riuleid üleüldiselt ka praktiliselt polnudki.

¹⁹⁰ ERM Fk 887-535 Kavastu Kawast interjäär

¹⁹¹ HI 227083 Inneneinrichtung Gutshaus Kono

¹⁹² ERM Fk 887-278 Koluvere mõis Lohde salong u 1890

¹⁹³ HI 227445 Salon Herrenhaus Löwenwolde

¹⁹⁴ BFM 212-B11 Pastfer kleiner Saal

¹⁹⁵ Ilmselt on tegemist Vardi mõisaga, Schwarzhofi nime kandsid Eestis 2 mõisa, ent teise sellenimelise mõisa – Musti (Vastse-Kõlleste) puhul oli tegemist Krootuse mõisast eraldatud üksusega. Seega kuuluvad härrastemaja interjöörid tõenäoliselt siiski Viljandimaal asunud Vardile.

Aeg-ajalt võib mõisainterjööride fotodel kohata suuri massiivseid kappe. Need on omavahel ka väga sarnased. Suurel tumedal kapil on keskel kahepoolsed ukсед, nende all kaks sahtlit. Kapp on pall-jalgadel ning väga tugeva karniisiosaga ülaosas, mis keskelt kõrgemale tõuseb. Kapi ukсед ja sahtlid on sügava reljeefiga liistudega kaunistatud. Kogu kapp jätab tugeva ja raskepärase mulje.

J. Miller nimetab selliseid suuri kahe pika ukse ja selle all paiknevate sahtlitega kappe *armoire*-tüüpi (*cupboard*) kapiks, tõstetud keskosaga karniis paigutatub Saksamaale iseloomulike joonte hulka. Nikerdatud kapid pärinevad tõenäoliselt 17. sajandist, nikerdusteta aga hilisemast ajast - 18. sajandil muutus *armoire* -tüüpi kappide kujundus geomeetrilisuse ja lihtsuse suunas.¹⁹⁷

K. Kodrese käsitluses kohtame selle kapitüübi kohta nimetust *diele*- ehk fassaadkapp, algupärseks päritoluks märgitud samuti 17. sajand.¹⁹⁸

Selline kapp oli näiteks Elistveres¹⁹⁹, aga ka Liigvalla mõisa söögitoas²⁰⁰ (vt Lisa 10) ning salongis²⁰¹ (vt Lisa 8). Veidi uhkemalt dekoreeritud, lainja kujuga uksetahvlite ja nikerdatud detailidega piilaritega *armoire*-tüüpi kapp oli ka Triigi mõisas²⁰² ja veelgi enamate nikerdustega sellega sarnane suur kapp ka Malla mõisas²⁰³. Eriti uhket kappi võime näha veel ka 1940. aasta fotol Kolga mõisast, kus kujutatud 18. sajandi kapp on kaunistatud on rikkaliku reljeefse puulõike ja profiilliistudega²⁰⁴, ning mille dekoor viitab seega asjaolule, et kapp võis olla toodud Madalmaadest.

Ilmselt hinnati neid suuri *armoire*-tüüpi kappe ajalooliste esemetena kõrgelt, mitmel juhul on neid fotografeeritud täiesti eraldi. Teiste mööbliesemete puhul sellist teguviisi peaaegu ei kohta.

Kohustuslikuks elemendiks söögitoas võiks aga pidada puhvetkappi, mida võib kohata pea kõigil fotodel söögitubadest. Neid esines mitmesuguseid, näiteks Viimsi mõisa söögitoas²⁰⁵ (vt Lisa 14) on korraga kaks erinevat, üks kahest üksteise kohale asetatud kapiblokist koosnev historitsislik puhvetkapp ning teine madalam, lauaplaadialuste sahtlitega kapp, millel ülaosas kolm ülespoole kitseneva mõõduga riiulit

¹⁹⁶ HI 228663 Inneneinrichtung Herrenhaus Schwarzhof

¹⁹⁷ Judith Miller, *Furniture: world styles from classical to contemporary*. New York 2005, lk 60-61

¹⁹⁸ Krista Kodres, *Ilus maja, kaunis ruum*. Tallinn 2001, lk 91

¹⁹⁹ HI 226301 Ofen Ellistfer

²⁰⁰ HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

²⁰¹ HI 227445 Salon Herrenhaus Löwenwolde

²⁰² HI 227877 Schrank Ottenküll

²⁰³ BFM 1.279.045 Malla Schrank; ERM Fk 887-660 Malla vana kirikukapp Danzigist enne sõda

²⁰⁴ BFM 187-D7 Schloss Kolk, Innen Schrank im Vestibül m. Reliefschnitzereien u. Profilen, 18. Jhdt. Aufn 1940.

²⁰⁵ ERM Fk 887-140 Viimsi Wiens söögituba 1908

esemete eksponeerimiseks. Samuti riiulitega jätkatud kappi võib näha Uue-Riisipere söögisaalis²⁰⁶. Põdrangu söögitoas²⁰⁷ asus aga kõrge, samuti kaheosaline puhvetkapp, mille ülaosa oli klaasitud ustega. Omapärane ampiiri ja biidermeieri sugemetega kaheosaline puhvetkapp on olnud Liigvalla mõisas²⁰⁸ (vt Lisa 10) – kapi ülaosa on jagatud kolmeks, millest keskmine on urniga pärjatud silinder. Sarnast joont järgib ka puhvetkapp Seidla mõisa fotol²⁰⁹, mille kolmeks jagatud ülaosa kõik ukSED on tugevalt ümardatud.

Pilgu korpusmööbli tervikule saame heita ka Vana- ja Uue-Antsla inventarinimekirjade²¹⁰ põhjal, kus korpusmööbli loetelu on mitmekesine. Erinevalt fotodest näitavad inventarinimekirjad, et Vana- ja Uue-Antsla härrastemajades on olnud üsna palju kummuteid, ent paljud neist olid sarnased. Kõik kummutid on kirjelduse poolest üsna sarnased, (levinuim kirjeldus on „tavaline“), mis teeb kummutitest ühe vähim varieeruva välimusega eseme. Peale enimlevinud esemete leidub Vana-Antsla nimekirjas kappide osas ka hulk erifunktsiooniga esemeid. Need on apteegikapp, arhiivikapp, noodikapp, leivakapp, relvakapp, tulekindel relvakapp. Uue-Antsla nimekiri on kappide koha pealt tagasihoidlik, loetletud on vaid 3 erinevat kapitüüpi, kokku 5 kappi. 2 poleeritud riidekappi „tavalisest“ (ilmselt kohalikust) puidust, 1 valge majapidamiskapp ja 2 „tavalist“ vööbatud kappi.

Seega järeldub, et korpusmööbel oli levinud, ent jääb esemete arvult kõvasti alla istemööblile ja laudadele (ptk. 3.3.2 ja 3.3.3). Pigem esineb interjööris tervikuna ja ruumis üksikult mitu erinevat korpusmööbli tüüpi, kui ühesuguseid. Osati hinnata ajaloolist korpusmööblit. Esindusruumides esinevad eelkõige puhvetid, raamatukapid ja mitmesugused vitriinid, samas kui kummutid, mida fotodel peaaegu ei kohta, kuid mis inventarinimekirjades eksisteerivad, asusid ilmselt privaatruumides. Pea ainsana on kummut hästi vaadeldav näiteks fotol Kolga salongist²¹¹, kus näeme eeskujulikku biidermeierkummutit, mille kohal seinal ripub suur peegel.

Ehkki korpusmööbel ei olnud nii arvukas, on tegemist stiililiselt kõige ühtsema grupiga. Domineerisid eelkõige rahulikud tumedad pinnad, klassitsistlikud ja biidermeierlikud kujundusjooned ning rikkalikku dekoori kasutati harva

²⁰⁶ HI 135402 Speisesaal Herrenhaus Neu-Riesenberg

²⁰⁷ ERM Fk 887-779 Põdrangu Poedrrang interjäär

²⁰⁸ HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

²⁰⁹ HI 228735 Interieur Schrank Seydell

²¹⁰ EAA.1809.2.167

²¹¹ ERM 887-586; = BFM 187-D4 Kolk Salon

3.3.2. Lauad

Lauad olid interjöörides ühed populaarsemad mööbliesemed. Saarekestena paigutatud mööbli keskmes oli pea alati laud või mitu, enamasti lisaks veel väikesi postamendilaadseid lauakesi.

Laudade kohta on kohati raske kindlaid läbivaid järeldusi teha. Esiteks olid nad enamasti kaetud lina või vaibaga ning teiseks tingis nende asukoht mööbligruppide keskel asjaolu, et fotodel on lauad osaliselt varjatud näiteks istemööbli poolt.

Suuremamööduliste laudade osas on mõningaseks abiks on ptk 3.7. alguses täpsemalt käsitletud Vana- ja Uue-Antsla nimekirjad, millest järeldub, et üldiselt on suuremad lauad ümmarguse kujuga, üksikud ovaalsed. Nendes nimekirjades suuri nelinurkseid laudu ei mainita, kuid fotodel on mõned siiski näha – suured söögilauad. Nimekirjade põhjal võib arvata, et üsna tihti esines klapi abil pikendatavaid laudu.

Hea ülevaate ühe mõisainterjöörü terviku lauavalikust annavad meile Vana- ja Uue-Antsla inventarnimekirjad²¹². Laudu esineb inventari nimekirjades kõige rohkem erinevaid variante, kaugelt rohkem kui muude mööbliesemete puhul ning seda nii Vana- kui Uue-Antslas. Vana-Antsla inventari nimekirjas on üles loetud kokku lausa 64 lauda! Üldiselt on suuremad lauad ümmarguse kujuga ning väiksemad nelinurksed. Leidub ka ümmargusi väikesi laudu, ent suuri nelinurkseid ei ole. Üksikud lauad on ka ovaalsed. Üsna palju on klapplaudu (klappidega laudu), millel on 1 või 2 klappi. Mõnede laudade puhul on nimetatud ka funktsioon: 2 söögilauda, 1 teelaud, 1 balkonilaud, 1 tugitoolilaud, 3 mängulauda. Lisaks on eraldi on välja toodud pesemislauad (11 tk) ja öölauakesed (12 tk). Paljude laudade puhul on märgitud ka jalgade arv ja mõnikord ka kuju, milleks on sel juhul eranditult märgitud kas 1 suur keskne või 4 väiksemat jalga. Viimistluse koha pealt on märkeid suhteliselt vähe. Üldiselt võib öelda, et laudade ja lauakeste rohkus ja varieeritus olid perioodile väga iseloomulikud.

Väikesed postamendilaadsed lauakesed. Mõisainterjöörides olid väga levinud igasuguse kujuga väikesed postamendilaadsed lauakesed. Tavaliselt paigutati neid keskmise suurusega lauast ja istemööblist koosneva mööbligrupi juures lisandusena. Kui suuremad lauad olid enamasti kaetud, siis need väikesed postamendilaadsed lauakesed kaetud ei olnud. Küll aga kasutati neid tihti nipsesemete või fotode paigutamiseks, millest kena näide on Liigvalla mõisa interjöörifoto²¹³.

²¹² EAA.1809.2.167

²¹³ HI 227448 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

Neist enim võib kohata ümmarguse lauaplaadiga lauakesi, mille üks keskne jalg hargneb alt kolmeks. Näiteks oli selline laud Kohala mõisa roosas salongis mööbligrupi kõrval paremal²¹⁴ ning Liigvalla mõisa interjööri fotol näeme sellise laua teistsuguse kujundusega kiviplaadi ja metalljalaga varianti keskel esiplaanil²¹⁵.

Teine levinuim variant oli väike ristkülikujuline nelja jalaga lauake, mille lauaplaadi serv ja jalad võisid olla kas sirged või kergelt kaarduvad. Kergelt kaarduva laua heaks näiteks on Liigvalla mõisa interjööri fotol vasakul sirmi kõrval asuv laud²¹⁶. Tihti paigutati sellised väikesed nelinurksed laudad seinte äärde, näiteks nagu Valtu mõisa salongis²¹⁷.

Kirjutuslauad ja –kapid. Eraldi ruumina oli levinud kabinet, ent kirjutuslaudu leidis ka salongides. Enamasti oli tegu massiivsete neljakandiliste laudadega, millel sahtliblokid mõlemal pool. Stiililiselt olid kirjutuslauad erinevad: näitena võib välja tuua Pahkla mõisa osaliselt ümardatud nurkadega kergelt juugendlikku kirjutuslauda²¹⁸, Vääna mõisa rohkete nikerdustega historitsistliku kirjutuslauda²¹⁹, Maardu mõisa salongis asunud klassitsistlike joontega kirjutuslauda²²⁰ või Kohala lakoonilist lühendatud sahtliblokiga treitud jalgadel kirjutuslauda²²¹ (vt Lisa 28).

Leidis ka elegantseid daamilikke kirjutuslaudu. Näiteks Vohnja mõisas²²² oli kaunis silinderkapiga ülaosaga ning kaarduvate jalgadega kõrgpoleeritud kirjutuslaud.

Kirjutuslaudu armastati üle kuhjata erinevate väikeesemete, nipsasjade ning fotodega nagu näiteks eelpoolnimetatud Kohala mõisas²²³ (vt Lisa 28), kus lisaks laual asuvale esemehulgale oli kirjutuslauda kohale seinale kinnitatud mitmest väikesest pildist ja kahest suurest maalist koosnev grupp. Kirjutuslauad paigutati enamasti kas istumissuunaga vastu seinu või seinaga risti vaatega istumissaarele.

Ühel juhul on teada ka üks sekretärkapp, seda Helme mõisast. Ilus kõrge kapp koosnes kolmest osast: kolme sahtliga lainja kujuga frondiga kummutilaadne alaosa, allalastava sirge klapi keskosa

²¹⁴ ERM Fk 887-938 Kohala Tolks roosa salong 1914

²¹⁵ HI 227448 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

²¹⁶ *Ibidem*

²¹⁷ ERM Fk 887-62 Valtu Waldau härrastemaja salong 1900

²¹⁸ ERM Fk 887-112 Pahkla Pachel interjäär kirjutuslauaga

²¹⁹ ERM Fk 887-195 Vääna Faehna kirjutuslaud härrade toas enne sõda

²²⁰ ERM Fk 887-283 Maardu Maart salong 1900

²²¹ ERM Fk 887-937 Kohala Tolks kirjutustuba enne 1914

²²² HI 226371 Gutshaus Fonl

²²³ ERM Fk 887-937 Kohala Tolks kirjutustuba enne 1914

kirjutamiseks ning kahepoolse uksega ülaosa. Kapp oli dekoreeritud nikerdustega, kapi ülaosa kujundatud lainjana ning uhke nikerdustega barokse joonega päisega. Kapi jalgadeks olid nikerdatud palli hoidvad kulliküünised.²²⁴

Üldisest foonist eristub ka kaunis biidermeier kirjutuskummut Uue-Riisipere mõisa tütarlastetoas, mille põhiosas 3 suurt ja üks kitsas sahtel ning ülaosas klapiga osa kirjutamiseks²²⁵ (vt Lisa 24).

3.3.3. Istemööbel, magamismööbel ja mööblitekiid

Istemööbel. Kõikide mõisainterjööride lõikes võib istemööbli puhul ühisnimetajana välja tuua vaid selle, et kindlaid reegleid on vähe. Istemööbel pärineb erinevatest perioodidest ning on stiililiselt erinev.

Seaduspäraseks võib nimetada suurt esinemissagedust. Ilma istemööblita interjööre põhimõtteliselt ei ole ning enamasti on interjöörides istemööblit võrreldes teiste mööbiesemetega kõige rohkem.

Küll aga võib leida seaduspärasusi, kui vaadelda mööbligruppe. Istemööbel paigutus ruumi koos laua ja väiksemate lauakestega ühtse grupina, tihti markeeris gruppi selle alla asetatud vaip. Taolise mööblisaarekese piires oli istemööbel enamasti samast garnituurist, kuid toas esinevad erinevad mööblisaarekesed ei koosnenud üldiselt sama garnituuri esemetest. Saareke koosnes enamasti diivanist, paarist tugitoolist ja mõnest toolist. Diivanid esinesidki eelkõige selliste gruppide osana, mitte eraldiseisvana. Mööblisaarekese istemööblit kattis tihti sama kangas. Mõnikord oli ühesuguse kangaga kaetud kogu ruumi istemööbel, mis muidu selgelt koosnes erinevatest garnituuridest pärineva mööbliga. Ilmselt püüti nii tekitada ruumis kujunduslikku ühtsust.

Teistest mööbligruppidest erinev oli toolide paigutus söögitoas, kus söögilaua ümber võis olla kasutatud ka kahte erinevat tüüpi toole, sel juhul ühesugused laua külgedel ning teistsugused otstes (näiteks Liigvalla mõisa söögitoas²²⁶ (vt Lisa 10), kuid enamasti ümbritsesid lauda siiski ühesugused toolid.

Istemööbli hulgast olid mõisainterjöörides kahtlemata levinuimad toolid. Neid leidis kõikides ruumides mitu, tavaliselt nii käetugedeta kui käetugedega toole, leentoole ning tugitoole väga erinevates stiilivariatsioonides. Väga levinud olid istemööbli puhul mitmesugused neostiilid. Neostiile tundubki kõige rohkem olevat kasutatud istemööbli puhul.

²²⁴ HI 226643 Schranksekretär Helmet

²²⁵ ERM Fk 887-352 Riisipere Neu-Riesenbergt tütarlastetuba

²²⁶ HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

Biidermeier oli istemööbli hulgas suhteliselt levinud. Ehkki harva on näha täisgarnituure, esineb erinevaid biidermeiertoole palju. Täisgarnituuride lagunemisele 20. sajandi alguseks biidermeiermööbli hulgas on viidanud ka E. Järving²²⁷.

Biidermeieresemed paigutusid ruumis enamasti teiste mööblitükkide vahele (näiteks Vana-Antslas²²⁸).

Erandina võib kena saksa biidermeiergarnituuri näha fotol Aa mõisa härrastemajast. Garnituuri kuuluvad sohva, kaks käetugedega ja üks käetugedeta tool. Komplekt on saksapärase biidermeieri hea näide. Mööblitekstiil on triibuline, peene lillornamendiga.²²⁹

Ampiirmööblit pole toolide hulgas kuigi palju. Erandiks on näiteks Vana-Vigala, mille interjöörides võib näha kaunist komplekti kullatud lüüramotiiviga seljatoega käetugedeta ja käetugedega toole²³⁰.

Tugevate inglise mustriraamatute mõjudega toole võime näha paljudes mõisainterjöörides. Need ažuurse seljatoe ja lahtiste käetugedega peente puitosade tõttu väga kergetena mõjuvad toolid kaunistasid mõisainterjööre erinevates Eesti piirkondades. Eriti levinud tundub olevat Sheraton'i tüüpi kandilisema seljatoega tool.

Näiteks Avanduse mõisa saalis²³¹ (vt Lisa 13) näeme just taolisi, kergeid, väljavenitatud rombimustrilise seljatoega toole, mille istmeosa katab keskmise tumedusega ühevärviline riie, samuti on sarnased valged toolid olnud Liigvalla ja Vohnja mõisas, mida kirjeldatakse pikemalt peatükis 4.5. Liigvalla mõisa fotode analüüsis.

Tugitoolide puhul eristub uuematest üsna populaarsena Emma stiil, mille madalad käetugedeta tugitoolid, mis on kaunistatud narmaste ja tuttidega, esinevad mitmetes interjöörides, näiteks Maardu mõisas²³² (vt Lisa 21), Kärša mõisa saalis²³³ ja Liigvalla interjööris²³⁴ (vt Lisa 9).

Settée'sid on interjöörides näha üsna harva. Üks kolmeosaline historitsistlik tumeda sametiga kaetud *settée* on näha Purtse mõisa fotol²³⁵. Mitmeosaline variant esineb ka Viimsis, kus on tegu heleda,

²²⁷ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 55

²²⁸ HI 135169 Alt-Anzen

²²⁹ HI 226556 Herrenhaus Haakhof

²³⁰ HI 226346 Herrenhaus Fickel; HI 226347 Herrenhaus Fickel

²³¹ ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues majas 1914

²³² ERM Fk 887-284 Maardu Maart salong 1900

²³³ ERM Fk 887-245 Kärša Kersel saal 1908

²³⁴ HI 227446 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

tumeda kangaga kaetud istmega, mille seljatoe osad on ümmargused²³⁶. Teist tüüpi (madala seljatoega) on kahes mõisas: üks kaasaegsem ning veidi juugendlik *settee* on näha Vana-Kaarma mõisa nurgatoas²³⁷ ning teine historitsistlik kinniste käetugedega ja võreolise seljatoega Paunküla mõisa külalistetoas²³⁸, rotangpunutistega kolmeosaline neorokokoostilis iste aga Saagel²³⁹.

Türgi diivaneid esineb üsna vähe. Vaid Kaima mõisas²⁴⁰ oli vaiba ja patjadega kaunistatud kena türgi diivan. Teistel, üksikutel juhtudel on diivanid, mis põhimõtteliselt võivad samuti olla türgi diivanid, on muude mööbliesemete poolt nii varjatud, et seda ei saa kindlalt öelda. Seega ei olnud need mööbliesemed, mida tänapäevani on suhteliselt palju alles, vaadeldavaks veel oma populaarsust saavutanud ning mõisainterjöörides üldjuhul sajandivahetusel veel ei esinenud.

Thonet' stiilis painutatud mööblit ei ole Eesti mõisainterjööride olnud kuigi palju. Kaima mõisa fotol on siiski hästi nähtav üks rotangpõhjaga kiiktool²⁴¹. See kiiktool Kaima mõisa fotol on peaaegu üks-ühele koopia Thonet vabriku kiiktoolist No.1 (dateering u 1862), mida toodeti osadest kokkupandavana²⁴². On tõenäoline, et tegu oligi Thonet vabriku toodanguga. Täpselt samasugune Thonet stiilis kiiktool oli ka Maardu mõisa salongis²⁴³ (vt Lisa 21), mille käetoed olid kaunistatud narmastega pehmendustega ning lisaks mõisainterjööridele on samasugune veel fotol Ungern-Sternbergidele kuulunud majast Tallinnas²⁴⁴. Teistsuguseid kiiktoole mõisainterjöörides ei ole. Ka ei esine tavalisi Thonet' toole, vaid ainult kiiktoolid.

Magamismööbel. Magamistube ei fotografeeritud ning seetõttu põhimõtteliselt pea puudub teave magamismööbli väljanägemise kohta. Mõningast aimu annavad inventarinimekirjad, ent mitte mööbli välimuse osas. Seega magamismööbli kohta antud perioodil järeldusi teha ei saa.

²³⁵ ERM Fk 170-12 Purtse mõisavalitseja

²³⁶ ERM Fk 887-138 Viimsi Wiens interjäär 1908

²³⁷ HI 226848 Eckzimmer im Flügel Karmelhof

²³⁸ BFM 212-E3 Paunküll Gästezimmer

²³⁹ ERM Fk 887-837 Kuusiku Saage interjäär enne sõda

²⁴⁰ HI 135261 Gutshaus Kaima

²⁴¹ *Ibidem*

²⁴² Charlotte & Peter Feill, *1000 Chairs*. Köln 2005

²⁴³ ERM Fk 887-284 Maardu Maart salong 1900

²⁴⁴ ERM Fk 887-811 Ungern-Sternbergide maja interjäär Tallinn

Ainukesed fotole jäädvustatud magamismööblid on juhuslikud – näiteks foto on tehtud juba tühjaks jäänud mõisas. Nimelt on üks tume puidust voodi on näha muidu juba tühjas Elistvere mõisa interjööris. Voodi on kandilise, keskelt veidi kõrgendatud päitsi ja lihtsate jalgadega. Selle sees on hele madrats.²⁴⁵

Teine kogemata kaadrisse jäänud voodi esineb Päinurme vaibatoas²⁴⁶ (vt Lisa 19), kust peeglist paistab padjakuhjaga voodipäits. Voodi on olnud ümmarguse läbilõikega läikivatest torudest (tõenäoliselt messing), mille nurgaposte ehivad kuulid.

Õnneks annavad inventarinimekirjad ülevaate ka magamisruumidest, mida ei fotografeeritud ning millel autor seetõttu siinkohal eraldi peatub. Voodeid esineb kahes nimekirjas, nii Vana- kui Uue-Antsla puhul²⁴⁷, Vana-Antsla nimekirjas on eraldi välja toodud ka voodisirmide ülevaade. Vana-Antsla nimekirjas loetletud 4 erinevat vooditüüpi: krahvi ja krahvinna tume lakitud voodi, toapoisi punane (tõenäoliselt mahagon) “tavaline” voodi, aga ka 16 poleeritud voodit koos raamidega. Ühe voodi välimuse kohta puudub info sootuks, mainitud on selle juures vaid sulemadratsit. Lastevoodeid on olnud kaks, aga ka neid pole lähemalt kirjeldatud. Ühegi voodi puhul pole nimetatud baldahiini ega eesriideid. Uue-Antsla nimekirjas on 2 eri tüüpi voodeid: 2 kruvimotiiviga postidega (*Schraubess*) voodit ning 9 tavalist voodit.

Olulist infot annab Vana-Antsla nimekirja²⁴⁸ puhul ka voodisirmide loetelu. Sirmid on väga erineva välimusega ning nende stiiliperioodi ei ole võimalik määrata. Loetletud on erinevaid sirme, kõik klappidega. Klappe on 4, 5, 6 või 8. Kolm sirmi on värvitud, neist 2 roheliseks (4 ja 6 klapiga) ning 1 roosaks (6 klapiga). Üks sirme on saarepuust (5 klapiga) ning üks on klaassirme (6 klapiga). Kaks sirmi on pulkadest tehtud ja rohelise riidega kaetud, neist suurem on 8 ja väiksem 6 klapiga. Sirmid olid seega magamistubades levinud. Selline erinevate voodisirmide rohkus tähendab, et sirmid ei olnud levinud vaid mõne üksiku mööblistiili raames, vaid olid populaarsed pikka aega. Samuti võib arvata, et sirme oli magamistoas pea kohustuslik element.

Mööblitekstiilid. Mööblitekstiile analüüsides jäävad andmed kahtlemata poolikuks, kuna mustvalge foto annab edasi vaid värvi hele-tumedust, kuid ühtteist on siiski võimalik öelda. Kangaste puhul on siiski vajalik meeles pidada, et kangas on mööbli kiireimini kuluv osa ning seetõttu ei pruukinud kõik esemed

²⁴⁵ HI 226300 Ofen Ellistfer

²⁴⁶ ERM Fk 887-180 Päinurme Assick vaibatuba enne sõda

²⁴⁷ EAA.1809.2.167

²⁴⁸ *Ibidem*

olla kaetud originaalkangaga. Näiteks on mõnel fotol ruumis ühtse mulje saavutamiseks kaetud sama kangaga erinevatest stiilidest ja garnituuridest istemööbli esemed (Päärdu²⁴⁹, Valkla²⁵⁰, Seli²⁵¹).

Siiski teame inventarinimekirjade põhjal, et Uue-Antsla mõisas²⁵² näiteks oli istemööbli puhul mõnevõrra üllastuslikult levinuim sinine värv, mida tänapäeval mõisamööbli restaureerimisel näiteks eriti ei kasutata.

Üldjuhul on mööblikangas ühevärviline, kas sileda koega või tagasihoidliku sissekootud mustriga. Mustri puhul on olnud eelistatud rombja põhiplaaniga, tihti barokile viitav ornament (hea näide on Vardi mõisa fotol olev tool²⁵³ (vt Lisa 12)) või lillornament (Seidla interjööri fotol hästi vaadeldav²⁵⁴). Siiski leidis ka kontrastsemaid kangaid, näiteks Karula mõisas on kogu saali istemööbel kaetud ühesuguse juugendmõjutustega kangaga²⁵⁵ (vt Lisa 1), Kavastu interjööris on suure tugitooli peal hästi näha tumedapõhjaline lillemuster²⁵⁶, samuti Valkla puhul²⁵⁷. Triibulisi kangaid kasutati eelkõige biidermeieresemete puhul, kuid ka seal mitte alati.

Sissekootud suurema motiiviga kangast esineb eelkõige heledal, kergeilmelisel, tihti inglise mõjutustega mööblil, näiteks Pada mõisa istmetel olid stiliseeritud pärjamotiivid²⁵⁸, kuid üldiselt on selliseid mööblikangaid vähe.

Vana-Antsla inventarinimekiri²⁵⁹ lisab fotomaterjalile huvitava täienduse. Iste-ja magamismööbli hulgast on Vana-Antslas 1865. aastal olnud hulgaliselt sohvasid ning nende juurde käivaid tugitooli ning kanapeesid. Peale lahtise istmepadja on paljudel diivanitel ka väikesi sohvapatju. Huvitav on, et tugitoolidel kasutati ilmselt hinnalisema kanga säästmiseks või kulunud kanga varjamiseks katteriiet. Põhinimekirjas mainitakse 6 väiksemat tugitooli, millel on sinine “rätikusarnane kate” (*Tuch. Überzug*)

²⁴⁹ HI 227108 Ofen Kosch (tõenäoliselt on tegu Päärdu mõisaga, sest ehkki Kosch nime kandsid ka Kose Jõelähtmel ja Kose Kosel, oli tegu poolmõisa ja kirikumõisaga).

²⁵⁰ ERM Fk 887-66 Valkla Walküll härrastemaja

²⁵¹ ERM Fk 887-892 Seli Sellie salong 1900 – maha põlenud 1905

²⁵² Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 42

²⁵³ HI 228662 Inneneinrichtung Herrenhaus Schwarzhof

²⁵⁴ HI 228733 Interieur Ofen Seydell

²⁵⁵ HI 129913 Inneneinrichtung Gut Neu-Woidoma

²⁵⁶ HI 129975 Inneneinrichtung Herrenhaus Kawast

²⁵⁷ ERM Fk 887-66 Valkla Walküll härrastemaja

²⁵⁸ HI 227879 Saal Herrenhaus Paddas

²⁵⁹ EAA.1809.2.167

ning ühte tugitooli, millel on “istmekate” (*Sitzüberzug*) ning lisas on loetletud 6 krahvi kirjutustoas asuvat väikest tooli, millel on samuti “istmekate”.

Ehkki fotod istmekatteid ei näita, võib arvata, et mööbli katmine igapäevase kasutuse ajaks oli vähemalt mingil määral levinud teguviis ning külaliste saabumisel (ja fotografeerimiseks) need eemaldati. Ühel fotol on võimalik näha lühtrikatet (Vardi²⁶⁰ (vt Lisa 12)).

3.3.4. Ruumitekstiilid

Pea alati olid ruumis esinevad tekstiilid erinevad. Vaid harva esines juhtumeid, kus kogu ruumi tekstiil (kardinad, mööblitekstiilid, lauakatted) olid ühesugused. Sellise ühtlase kujunduse näitena võib välja tuua vaid Päärdu mõisa interjööri²⁶¹, kus sama lillemustrilise kangaga on kaetud orvas asuv istumisnurk, selle kohal rippuv drapeering, toolid ning laud ning mis seetõttu lõppkokkuvõttes jätab kujunduslikult mõnevõrra kohtlase mulje. Muudel juhtudel esines ruumis mitmeid erinevaid tekstiile.

Kardinad, akna- ja uksekatted. Mõisainterjöörides olid aknaavad eluruumides alati kaetud ning üllatuslikult tihti kasutati katteid ka ukseavade puhul. Katmata aknaavasid esines interjöörides harva ning sel juhul üldiselt suurte esinduruumide puhul. Mitmetel fotodel on raske midagi kardinate kohta öelda, kuna pilt on tehtud vastu aknast tulevat valgust ning seetõttu sulavad aken ja aknaeesriie heledaks tombuks.

Aknakatete osas näeme põhiliselt kolme varianti: biidemeierlik hele läbipaistev kardin (näiteks Hõreda saalis²⁶², kus sissekootud mustriga triibud vaheldusid mustrita triipudega, samuti Uue-Riisipere tütarlastetoas²⁶³ (vt Lisa 24)), raskepärasem tume või kirju aknaeesriie (näiteks kirjud tiheda geomeetrilise mustriga kardinad Vanamõisas²⁶⁴ (vt Lisa 15) ja heledapõhjalised lillkirjaga kardinad Uuemõisas²⁶⁵) ning kahe eelmise kombinatsioon, kus ülaaosa katab raskem lühike kardinaosa ning ülejäänud aken on varjatud heleda läbipaistva kangaga (näiteks Viimsis²⁶⁶) või täiskomplekt läbipaistvaid

²⁶⁰ HI 228662 Inneneinrichtung Herrenhaus Schwarzhof

²⁶¹ HI 227108 Ofen Kosch

²⁶² ERM Fk 887-208 Hõreda Hördel saal enne sõda

²⁶³ ERM Fk 887-352 Riisipere Neu-Riesenberg tütarlastetuba

²⁶⁴ ERM Fk 887-167 Vanamõisa Altenhof interjäär

²⁶⁵ ERM Fk 887-399 Uuemõisa Neuenhof interjäär 1911

²⁶⁶ ERM Fk 887-138 Viimsi Wiens interjäär 1908

ja läbipaistmatuid kardinaid (Uue-Riisipere²⁶⁷ (vt Lisa 23)) . Hele läbipaistev kardin võis koosneda kas kahest külgekardinast või lisaks neile veel ülakardinast (Vana-Antslas²⁶⁸).

Mõnel juhul on akna- ja ukseavad kaetud sarnase kangaga ruumi ühtse mulje saavutamiseks, tavaliselt suurte saalide puhul (näiteks Päinurme suur tantsusaal²⁶⁹ (vt Lisa 16)), aga ka mõnedes salongides (näiteks Saare mõisas²⁷⁰ (vt Lisa 3), kus muuhulgas näeme ainsana asümmeetrilist ukseesriiet, ning Vohnjal²⁷¹ (vt Lisa 20))

Ukseesriideid on kasutatud eelkõige historitsistliku kujundusega interjöörides, mis romantilisusepuhanguna ehivad ukseava (lillelised satsiga eesriided Essus²⁷² (vt Lisa 25), tumedad tuttidega uksekardinad Kohalas²⁷³ (vt Lisa 29)). Kahel juhul võib näha väga sirgeilmelist kolmeosalist uksekatet, mille sirge ülaosa on külgekardinate ees: kontrastsed triibulised Vigala mõisas²⁷⁴ ning diagonaalsuunalise mustriga Koonu mõisas²⁷⁵.

Kardina puhul ei kasutatud sama materjali ja mustreid, mida ülejäänud ruumis.

Põrandavaibad. Üldjuhul ei kasutatud interjööris põrandavaipu üldse, seda eriti saalide puhul, kus vaipu ei kasutatud. Saalidel olid enamasti ilusad parkettpõrandad, mille katmiseks polnud vajadust, seda eriti ruumi funktsioone arvestades. Tihti, kuid ka mitte alati, katsid ruumide, põhiliselt salongide ja kabinettide, laud- või parkettpõrandaid siiski üksikud vaibad. Enamasti oli tegu nn „türgi stiilis“, harvem lilleliste vaipadega, mida paigutati mööblisaarekeste alla.

Väga illustratiivsed näited põrandavaipade välimusest ja paigutusest on näiteks Ohtu interjäär²⁷⁶ (vt Lisa 26), Päinurme mõisa punane salong²⁷⁷ (vt Lisa 17), Seli salong²⁷⁸ (lilleline vaip), Karula interjäär (vt Lisa 1)²⁷⁹ jpt.

²⁶⁷ ERM Fk 887-351 Riisipere Neu-Riesenberg vaade läbi tubade 1915

²⁶⁸ HI 135169 Alt-Anzen

²⁶⁹ ERM Fk 887-171 Päinurme Assick suur tantsusaal; ERM Fk 887-176 Päinurme Assick suur tantsusaal A.v.Wahli grupiga Kristus ja paganlus

²⁷⁰ HI 130983 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof; HI 130984 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

²⁷¹ ERM Fk 887-191 Vohnja Fonai interjäär enne sõda

²⁷² ERM Fk 887-507 Essu Jess interjäär 1895

²⁷³ ERM Fk 887-938 Kohala Tolks roosa salong 1914; ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal 1914

²⁷⁴ Herrenhaus Fickel

²⁷⁵ HI 227081 Inneneinrichtung Gutshaus Kono

²⁷⁶ ERM Fk 887-706 Ohtu Ocht interjäär

²⁷⁷ ERM Fk 887-177 Päinurme Assick punane salong enne sõda

Erandina on saalis vaipu kasutatud siiski näiteks Kohalas²⁸⁰ (vt Lisa 29), kus vaip on paigutatud mööblisaarekese alla või Muraste saalis²⁸¹, kus vaibad on paigutatud seina äärde mööbli alla.

Päris kogu ruumi katvaid vaipu peaaegu ei esinenud. Erandlik on ka komme katta põrand mitme järjestikuse eri suuruses kirju vaibaga (Vohnja mõisas²⁸² (vt Lisa 20)). Päris kindlalt ei saa foto põhjal väita, ent ilmselt oli seinast-seinani lillkirjalise vaibaga kaetud interjööri Saare mõisas²⁸³ (vt Lisa 2, Lisa 3), kuna taolisele lahendusele vihjavad lausa 3 fotot samast ruumist.

Paaril juhul on ruumides kasutatud ka pikki kitsaid vaipu. Näiteks Pärnumaal Roodi mõisas oli pikka triibulist vaipa kasutatud anfilaadi läbivana²⁸⁴ (vt Lisa 5) ning Elistveres ristuvad kaks pikka kitsast, peenikese mustri ja läbivate pikitriipudega vaipa ruumi keskel²⁸⁵.

Ootamatuna mõjub ühel Elistvere mõisa fotol pikk triibuline kaltsuvaip. Kuna Elistvere fotod on hilisemad, juba tühjaks jäänud interjöörist, ei saa seda vaipa võtta mõisainterjööri omasena, see võis olla ka hilisem lisandus.²⁸⁶

Kohati, kuigi üsna harva, on lisaks vaipadele või vaiba asemel kasutatud loomanahku. Näiteks Avanduse mõisa saalis²⁸⁷ (vt Lisa 13), Kõima mõisas²⁸⁸, Vana-Kaarma mõisa salongis klaveri ees²⁸⁹.

Lauakatted. Väga populaarne oli laudade katmine tihedamustriliste kangastega (mis omakorda tekitab tagantjärele probleeme laudade analüüsimisel). Enamasti on selleks vaip või vaibamustriline kangas. Hästi eristatav on laudlina Purtse mõisa fotol²⁹⁰, kus on tegemist sümmeetrilise lill- ja geomeetrilise ornamendiga kirjatud värvilise kanga või vaibaga.

²⁷⁸ ERM Fk 887-892 Seli Sellie salong 1900 – maha põlenud 1905

²⁷⁹ HI 129913 Inneneinrichtung Gut Neu-Woidoma

²⁸⁰ ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal 1914

²⁸¹ ERM Fk 887-291 Muraste Morras saal enne sõda

²⁸² ERM Fk 887-191 Vohnja Fonal interjööri enne sõda

²⁸³ HI 130982 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof; HI 130983 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof; HI 130984 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

²⁸⁴ HI 135262 Wohnraum Gut Sallentack

²⁸⁵ HI 226293 Wohnraum mit Ofen im Herrenhaus Ellistfer

²⁸⁶ HI 226302 Ofen Ellistfer

²⁸⁷ ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues majas 1914

²⁸⁸ HI 135261 Gutshaus Kaima

²⁸⁹ HI 226850 Salon Karmelhof

²⁹⁰ ERM Fk 170-12 Purtse mõisavalitseja

3.3.5. Ruumiakssessuaarid

Valgustid. 20. sajandi alguse fotodel võib näha üldiselt kahte sorti valgusteid. Esiteks küünaldega lae- ja seinalühtrid ning kandelaabrid, milles küünlad on alati uued (põletamata). Teise suure osa valgustitest moodustavad erinevad petrooleumilambid. Põletamata küünlad viitavad tõenäoliselt fotografeerimise erakordsusele.

Petrooleumlaualampide kupliosa on üldjuhul ümara kujuga. Erandiks on siin näiteks Purtse mõisa foto²⁹¹, millel nähtava laualambi kuppel on ülespoole avatud kelluka kujuline ning Vohnja²⁹², kus oli sarnase kujuga kupliga põrandalamp-lauake.

Üksikutel fotodel on näha ka elektrivalgust. Sellisel juhul on juhtmed veetud üsna robustselt üle seina ning on peitmata. Hästi on hiljem lisatud elektrivalgustus nähtav Suuremõisas²⁹³. Ka Aa mõisa interjööri võib näha seinal elektrilüliti, ehkki tänapäeva mõistes veidralt paigutatuna –sohva taga seinal maali kõrval²⁹⁴.

Lühtrid on tõenäoliselt olnud armastatumad, kui fotode põhjal on võimalik tõestada, kuna fotod on üldiselt kadreeritud rõhuga seinapinnale, lage (sh lühtreid) on fotodel üldiselt pigem harva. Mõned erandid annavad siiski laevalgustitest aimu. Näiteks Paunküla mõisa fotol 1910. aastast võib näha suurt küünaldega lühtrit, mida kaunistavad rikkalikult tilgakujulised kristallid²⁹⁵. Siiski esineb põhiliselt rohkemate või vähemate kaunistustega kristallideta messinglühtreid. Uuemõisa interjööri fotod paljastavad kahes ruumis messingist küünlalühtri²⁹⁶, sarnane suur messinglühter paistab ka mõnes teises mõisas, näiteks Piira²⁹⁷, Kohala²⁹⁸ (vt Lisa 29) jt. Erandlikuna võib kristall-lühtritest välja tuua õhulise kahekorruselise lühtri Saare mõisas²⁹⁹ (vt Lisa 4).

Klaverid. Väga paljudes saalide ja salongide fotodel esineb klavereid. Kuna fotod on vaid ühest ruumi osast, võib arvata, et tegelikult oli klavereid veelgi rohkem.

²⁹¹ ERM Fk 170-12 Purtse mõisavalitseja

²⁹² HI 226370 Gutshaus Fonai

²⁹³ HI 226478 Treppenhaus Herrenhaus Großenhof

²⁹⁴ HI 226556 Herrenhaus Haakhof

²⁹⁵ ERM Fk 887-318 Paunküla Paunküll saal 1910

²⁹⁶ ERM Fk 887-394 Uuemõisa Neuenhof interjäär 1911; ERM Fk 887-396 Uuemõisa Neuenhof interjäär 1911

²⁹⁷ ERM Fk 887-774 Piira Pira interjäär skulptuuridega

²⁹⁸ ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal 1914

²⁹⁹ HI 130985 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

Näiteks Haeska mõisa fotod viitavad asjaolule, et mõisas oli klavereid mitu – osaliselt on need fotole jäänud kahes erinevas ruumis³⁰⁰.

Tavaliselt on tegu suurte ja kabinetmõõdus tiibklaveritega, vähem püstklaverite või vanemat tüüpi tahvelklaveritega. Eelkõige esinesid klaverid saalides.

Suuri tiibklavereid esineb tihti. Üheks kaunimaks näiteks on suur tiibklaver Viimi mõisa saalis – suur must rikkalikult nikerdatud jalgade ja noodipuldiga³⁰¹. Püstklaverid on näha Elistvere mõisa fotol³⁰² ja Luke mõisa fondi fotol³⁰³. Vanemat tüüpi tahvelklavereid võis näha näiteks Vana-Kaarma mõisa salongis Saaremaal³⁰⁴, Karinu mõisas³⁰⁵.

Peeglid. Esindusruumides on peegleid kasutatud, ent need ei ole olnud valdavas osas interjöörides. Rohkem on suuri kõrgeid (konsoollauakesega) peegleid kasutatud saalides ja teistes suurtes esindusruumides, salongides ja teistes ruumides kohtab neid haruharva. Seal kasutati pigem väiksemaid, umbkaudu 0,5-1,5 m kõrgusi peegleid, mida kinnitati seintele, kuid ka neid esineb kõvasti alla poolte juhtudest. Arvestada tuleb muidugi ka seda, et foto ei kajasta kõiki ruumi osi, kuid tõenäoliselt ongi esinemissagedus siiski umbes selline.

Kui vaadata Vana- ja Uue-Antsla inventarinimekirju³⁰⁶, siis esimeses on peeglid eraldi välja toodud (7 tk), Uue-Antsla nimekirjas ühtegi peeglit mainitud pole. Ehkki tegemist on veidi varesema perioodiga, näitab ka fotode vaatlus sarnaseid tulemusi ning järelikult peegleid tõesti seega suurel hulgal ei esinenud.

Niisiis levinud, ent mitte kohustuslik element oli suur seinalle kinnitatud madala konsoollauakesega peegel, mis asus üldjuhul kas akende vastasseinas või akende vahel. Headeks näideteks viimasest on klassististlik karniisiga Vana-Antslas kahe saaliakna vahel³⁰⁷ ning Päinurme tantsusaalis suurte kahepoolsete uste või akende vahel asunud kõrged konsoollauaga peeglid³⁰⁸. Akende vahele on paigutatud suured konsoollauakesega peeglid ka näiteks Uhtna mõisas³⁰⁹. Samuti illustreerib suure

³⁰⁰ HI 226614 Inneneinrichtung Gutshaus Hasik; HI 226615 Inneneinrichtung Gutshaus Hasik

³⁰¹ ERM Fk 887-139 Viimsi Wiens saal 1908

³⁰² HI 226293 Wohnraum mit Ofen im Herrenhaus Ellistfer

³⁰³ EAA.1695.1.12-8 Luke mõis. Interjööride, linnavaadete ja maastikkude fotod. 1870

³⁰⁴ HI 226850 Salon Karmelhof

³⁰⁵ BFM 178-C6 Kardina Interieur

³⁰⁶ EAA.1809.2.167

³⁰⁷ HI 135169 Alt-Anzen

³⁰⁸ BFM 146-D5 Assick Tanzsaal mit Gobelins; BFM 146-D11 Assick grosser Tanzsaal mit Skulpturgruppe

³⁰⁹ BFM 1.279.064 Uchten Saal

peegli paigutust Koonu mõisa interjööri, kus suur klassitsistlik peegel on paigutatud akende vastasseina kahe ukse vahele, selle kõrval on mõlemal pool sümmeetriliselt seinalühtrid ning nende all Sheratoni tüüpi toolid³¹⁰. See foto illustreerib ka hästi mööblipaigutuses valitsenud korraarmastust. Võimalusel lahendati tihti ruume sümmeetriliselt, tihtipeale eraldusid üldisest sümmeetriast vaid mööblisaarekesed.

Teine levinud koht väiksema peegli paigutamiseks ruumi oli istumissaare juures, nurgas või diivani kohal. Haeska mõisa interjööris on selle tava ilmeka näitena paigutatud tumedas klassitsistlikus raamis peegel diivani kohale seinale, sümmeetriliselt kahe suure portree vahele³¹¹, Äntu mõisas ripub suurem tumedas klassitsistlikus raamis peegel samuti saali istumissaarekese juures³¹².

Kohati võib peegleid kohata ka kaminat kohal, kuid see ei ole reegel. Kaunis biidermeierpeegel ehib kaminat Saare mõisas³¹³, samuti võib näha erinevaid peegleid just kamina kohal Koluvere mõisa umbes 1890. aasta fotodel kaminatoast³¹⁴ ja salongist³¹⁵.

Pildid, maalid, fotod. Väga armastatud olid erinevas mõõdus maalid. Enamasti oli tegu maastikumaalide või portreedega. Siin on siiski ka erandeid. Näiteks Avanduse mõisa saali fotol võime ukse kõrval näha maali Kristusest ristil³¹⁶ (vt Lisa 13). Pildigrupid ehtisid seinu väga paljudes mõisainterjöörides, reeglina uhkemates salongides eelkõige suuremad maalid ning väiksemates praktilisemates ruumides väiksemamõõdulistest piltidest koosnevad grupid.

Fotod seintel on enamasti paigutatud grupiti ja fotoraamid on alati tumedad. Ehhki valdavalt on tegu kandiliste raamidega, on Valkla mõisa interjööri fotol anfilaadist³¹⁷ fotod ovaalsed ja ovaalsete raaamidega ning paigutatud seintele gruppina. Väga illustratiivsed on näiteks foto Vanamõisa interjööri, kus sein ehib perekonnafotode grupp³¹⁸ (vt Lisa 15) ja Essu mõisa interjäär aastast 1895³¹⁹ (vt Lisa 25), kus pildid ja fotod katavad kirjutuslauda ja selle kohal asuvat seinapinda.

³¹⁰ HI 227084 Inneneinrichtung Gutshaus Kono

³¹¹ HI 226614 Inneneinrichtung Gutshaus Hasik

³¹² BFM 159-D9 Engdes Saal

³¹³ HI 130982 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

³¹⁴ BFM 193-E1 Lohde Kaminzimmer

³¹⁵ BFM 193-E2 Lohde Salon

³¹⁶ ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues majas 1914

³¹⁷ ERM Fk 887-3 Valkla Walküll mõis enfilaad

³¹⁸ ERM Fk 887-167 Vanamõisa Altenhof interjäär

³¹⁹ ERM Fk 887-507 Essu Jess interjäär 1895

Kaminasirmid. Elegantne lillornamendiga kaminasirm on näha fotol Päärdu mõisast – spiraalsete puitosadega raamitud sirmi keskosas on raamitud valge taustaga sirm³²⁰. Liigvalla mõisa interjööris on samuti lillornamendiga, kuid oluliselt rikkalikumaga, kaunistatud laia puitraamiga sirm³²¹.

Lillornamendiga kirjatud puitraamis sirme esineb veelgi: Karula mõisas³²², Järlepa mõisa esivanemate toas³²³, osaliselt nähtavana ka Maardu mõisa salongis³²⁴ (vt Lisa 21).

Loodusmotiividega kaminasirme leidus veelgi. Päinurme vaibatoas oleval sirmil on tumedal taustaga tekstiilil kujutatud heledaid kurgi vees siblimas ja lendamas ning veetaimi ja puuoksi³²⁵.

Kahel juhul on kaminasirm kaunistatud vapiga: Vanamõisas uhkelt nikerdatud neorokokooraamis sirmi keskosal näeme perekonna vappi³²⁶ ning Ungern-Sternbergide Tallinna maja interjööris valge raamiga tumedataustalisel keskosal antud perekonna vappi³²⁷.

Ainsana võib figuuridega kompositsiooni näha tundmatu mõisaintejööri fotol, kus puitraamis kaminasirmi keskosas on rokokoolikus rõivastuses meest ja naist looduses seismas³²⁸.

Kui muidu on sirmid puitraami sisse asetatud tekstiilid või maalitud tahvlid, siis ühel juhul, Piirsalu saalis on sirm raami külge riputatud³²⁹.

Samovarid. Üllatavalt palju leidub mõisasalongides ja söögitubades samovare. Samovarid on paigutatud eraldi lauakesele (näiteks Aa mõisas³³⁰) või puhvetkapile. Näiteks Vardi mõisas on puhvetkapil keskel samovar, selle kõrval ühel pool väikesel pjedestaalil teekann, teisel pool kohvikann³³¹ (vt Lisa 12). Ka Norra mõisa söögitoas näeme seina ääres asuval valge linaga kaetud kõrvallaual samovari³³² ning ka Võisiku mõisa interjööris asus samovar seina ääres laual³³³.

³²⁰ HI 227108 Ofen Kosch

³²¹ HI 227447 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

³²² HI 227732 Inneneinrichtung Gut Neu-Woidoma

³²³ ERM Fk 887-222 Järlepa Jerlep esivanemate tuba 1916

³²⁴ ERM Fk 887-284 Maardu Maart salong 1900

³²⁵ ERM Fk Päinurme Assick vaibatuba enne sõda

³²⁶ ERM Fk 887-166 Vanamõisa Altenhof interjäär

³²⁷ ERM Fk 887-811 Ungern-Sternbergide maja interjäär Tallinn

³²⁸ ERM Fk 887-150 tundmatu

³²⁹ BFM 212-E1 Piirsal Saal

³³⁰ HI 226556 Herrenhaus Haakhof

³³¹ HI 228662 Inneneinrichtung Herrenhaus Schwartzhof

³³² HI 130187 Speisezimmer Herrenhaus Kaltenborn

³³³ HI 229143 Ofen Herrenhaus Woiseck

Nipsasjad ja muud dekoratsioonid, mänguasjad. Ruumides eksponeeriti tihti nipsasjakesi, keraamikat, fotosid jms. Üldjuhul olid need lahtiselt, mitte klaasi taga, ent on erandeid. Asjakestega kaeti mõnikord kogu selleks vaba pind. Esemed asusid gruppides selleks sobivatel mööbliesemetel või kaminal, kuid mitte aknalaudadel. Vohnja mõisas asunud kirjutuslaud³³⁴ on hea illustratsioon levinud dekoreerimisviisile, samuti Maardu kirjutuslauaga salong³³⁵. Kirjutuslaua ülaosale on asetatud erineva suurusega raamitud fotod, väike petrooleumilamp ja väike vaas lilledega.

Ruumides on silmatorkav väikeesemete kultus. Tihti on pinnad neist lausa üle kuhjatud. Uhkeim näide oma varanduse eksponeerimisest on Saare mõisa interjäär³³⁶ (vt Lisa 4), kus asub spetsiaalne poolkaare kujuline eksponeerimisriiul, mille põrandalt algavad astmed koonduvad ülaosas illusionistlikuks peeglite ja sambakeste vaatemänguks. Mööbliese mahutab hulga erinevaid väikeskulptuure, sealjuures on markantne, et ühekorraga esineb seal antiigi vähendatud koopiad kui ka väikekodanlikke portselankasse.

Tihti on eksponeeritavad esemed koondatud ruumis ühte kohta – vitriini või avariilitele. Näiteks Viimsi mõisa söögitoas³³⁷ (vt Lisa 14) näeme serveerimiskapi ülaosas riiulitel väljapanekut erinevatest toidunõudest. Väikeesemete eksponeerimiseks on armastatud ka kaminasimsse, näiteks Saare mõisas³³⁸, kus sinna on paigutatud peegli ette kaks kandelaabrit küünaldega ning hulgaliselt väikesi skulptuure. Maidla mõisa elutoas on selleks kasutatud väikese kapi ja nurgalaua peal asuvaid riuleid, samuti on pildid ja suveniirid vallutanud seinapinna³³⁹ (vt Lisa 27).

Aegajalt, kuigi harva, võib seintel kohata loomasarvi. Sarved on kinnitatud alusplaadile ning ei ole väga suured. Samuti ei ole sarved sellisel juhul ruumis aukohal. Näiteks Elistvere mõisa interjööri fotol on need seinal nurgas ahju kõrval³⁴⁰, Norra mõisas aga üsna kõrgel lae all³⁴¹, Kavastus ukse kohal³⁴² (ehkki viimati mainitud toas on seintel linnutopised). Erandina tõuseb esile Vana-Varbla mõisa kabinet, mille seintel on

³³⁴ HI 226371 Gutshaus Fonal

³³⁵ ERM Fk 887-283 Maardu Maart salong 1900

³³⁶ HI 130985 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

³³⁷ ERM Fk 887-140 Viimsi Wiens söögituba 1908

³³⁸ HI 130982 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

³³⁹ ERM Fk 887-930 Maidla Tockumbeck elutuba u 1890

³⁴⁰ HI 226301 Ofen Ellistfer

³⁴¹ HI 226788 Inneneinrichtung Herrenhaus Kaltenborn

³⁴² ERM Fk 887-535 Kavastu Kawast interjäär

loomasarvedest teostatud lausa kaarjas sümmeetriline kompositsioon³⁴³. Ei saa öelda, et loomasarved oleksid vaadeldaval perioodil olnud levinud sisekujunduselement.

Dekoratsioonina on paaril juhul kasutusel olnud ka relvagrupid seinal. Näiteks Koonu mõisa interjöörifoto³⁴⁴ (vt Lisa 7) võib näha suurt gruppi erinevatest külm- ja tulirelvadest, kus relvad on paigutatud suunaga keskele üles.

Kõikidest vaadeldud interjööri fotodest leidis mänguasju vaid ühel – Karinu³⁴⁵. Suures saalis keset põrandat on kiikhobune nukuga ning paar muud mänguasja. Kõikides teistes interjöörides puuduvad laste olemasolule viitavad asjad täielikult. Ühest küljest oligi sel ajal lastel mänguasju palju vähem kui tänapäeval, teiselt poolt toimus suur osa laste tegevusest ka õues, millele on oma mälestustes viidanud näiteks Camilla von Stackelberg³⁴⁶. Samas võib Theophile von Bodisco³⁴⁷ mälestustest lugeda, kui suureks sündmuseks oli Kolga mõisas peetud jõulupeol kingituseks saadud mänguloss, ehkki tundub, et mänguasjadest üldiselt puudust ei olnud.

Samuti puuduvad interjööridest igasugused tööriistad. Huvitava üllatusena võib siiski fotol Koluvere mõisa ühel interjöörifoto³⁴⁸l näha vanaprouat vokiga³⁴⁸.

Toataimed ja toataimede alused. Toataimede hulk mõisainterjöörides oli väga erinev. Mõnes interjööris ei esinenud toataimi üldse, teise äärmusse kalduvad ruumid meenutasid veidi juba talveaedu.

Näiteks Avanduse uue mõisahoonde saali fotol 1914. aastast võib näha suurt hulka erinevaid suuri taimi, sealjuures ka ruumi keskosas³⁴⁹ (vt Lisa 13). Taimi armastati Avandusel vist väga, ka mõisa halli võiks peaaegu pidada talveaiaks, ka seal asuva korvmööbli tõttu³⁵⁰.

Levinuimaks toataimeks esindusruumides tundub olevat toapalm, mida leidub väga paljude mõisate salongides. Purtse mõisas võis kohata suuremat kummipuud³⁵¹. Levinud oli ka monstera: fotol Norra mõisa söögitoast on monstera lausa pildi kesksel positsioonil³⁵².

³⁴³ BFM 1.278.222 Alt-Werpel Kabinett

³⁴⁴ HI 227085 Inneneinrichtung Gutshaus Kono

³⁴⁵ BFM 178-C6 Kardina Interieur

³⁴⁶ Camilla von Stackelberg, *Tuulde lennanud lehed*. Tallinn 2003, lk 49

³⁴⁷ Theophile von Bodisco, *Versunkene Welten: Erinnerungen einer estländischen Dame*. Weissenhorn 1997, lk 33

³⁴⁸ BFM 193-E4 Schloss Lohde, Fr. V. Krylow

³⁴⁹ ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues majas 1914

³⁵⁰ ERM Fk 887-48 Avanduse Avandus eeskoda (hall) uues majas 1914

Toataimi tõsteti tihti põrandast kõrgemale. Selleks kasutati spetsiaalseid erineva kuju ja kõrgusega postamente, mõnikord kergeid lauakesi, kuid mitte kummuteid ja kapikesi. Tõenäoliselt võis tegu olla sooviga nende poleeritud pinda säästa. Hästi on erinevalt tõstetud toataimi näha Vana-Antsla interjööris³⁵³.

Väga tihti on ruumides vaase lilledega. Tavaliselt on tegu lihtsate aia- ja põllulilledega, näiteks Kaarma interjööris on kaks vaasi lihtsate lilledega, millest üks on karikakrakimp³⁵⁴.

3.4. Tähtis ja vähemtähtis ehk mida mõisnikud ise interjöörides hindasid? (Fotografeeritav ja inventeeritav, kindlustatav)

Üldiselt leidub arhiivides interjööriplte vaid suurematest mõisatest. Ehkki väiksemaid ja lihtsamaid mõisahooned pildistati väljastpoolt samuti, leidub väga vähe informatsiooni nende sisemuse kohta. Enamasti puuduvad ehitus plaanid, kuid ka hiljem ei ole neid interjööre üldjuhul peetud fotografeerimise vääriliseks. Võib järeldada, et mõisnikud ise ei pidanud väiksemaid mõisahooned nii eriliseks ning perekonna tähelepanu elamiskultuuri osas keskendus peamiselt ühele suuremale mõisaansamblile.

Üksikud säilinud fotod lihtsamatest mõisainterjööridest annavad aimu sellest, milline oli elamiskultuur väiksemas mõisahoones. Heaks näiteks väiksematest esindusruumidest on foto Kasari mõisast. Fotot on põhjalikumalt analüüsitud antud töös edaspidi, kui töö viimases peatükis vaatluse alla tuleb Kasari mõisa interjäär³⁵⁵ (vt Lisa 6).

Enamasti on igast ruumist üks foto, kuid suurte ja eriliste ruumide puhul on erandeid. Näiteks Päinurme mõisa tantsusaalist on ühes seerias 5 erinevat fotot.

Täielik tabuteema interjöörifotode hulgas on olnud isiklikud ruumid. Magamistubadest fotod puuduvad. Ühel fotol Päinurme mõisast³⁵⁶ (vt Lisa 19) on kogemata kaadrisse (paistab peeglist) jäänud voodi päits, mis annab natuke aimu magamismööblist. Tundub, et magamistube peeti nii intiimseteks, et neid ei soovitud jäädvustada. Ka daamide buduaare on jäädvustatud väga harva ning sellisel juhul on tegu

³⁵¹ ERM Fk 170-12 Purtse mõisavalitseja

³⁵² HI 130187 Speisezimmer Herrenhaus Kaltenborn

³⁵³ HI 135169 Alt-Anzen

³⁵⁴ HI 226849 Eckzimmer im Flügel Karmelhof

³⁵⁵ HI 226903 Interieur Kasargen

³⁵⁶ ERM Fk 887-180 Päinurme Assick vaibatuba enne sõda

esinduslike salongilike ruumidega. Näiteks Uue-Antsla mõisa buduaar³⁵⁷ meenutab oma kujunduselt väga kabinetti, olleski ka sama mõisa kabinetiga sarnane.

Peaaegu alati puuduvad interjööri fotodelt inimesed, interjöörid on tühjad ja sätitud. On ka erandeid, kus pererahvas esineb näiliselt sundimatutes olukordades, kuid neid näiteid on vähe. See näitab, et interjööre pildistati harva ning see oli suur sündmus. Pildistatavaid interjööre peeti tõenäoliselt tähtsaks, nende üle tunti uhkust ning tähelepanu keskmesse jäeti interjäär ise, mitte selle elanikud. Ka vihjeid sellele, et antud interjööris ka elati, on väga harva – enamasti on kõik väga sätitud ja korrastatud – laualinad sirged, lilled vaasides, kusagil ei vedele iialgi juhuslikku.

Söögitubade puhul avaldub tendents laud pildistamiseks katta. Näiteks võib seda näha Liigvalla mõisa söögitoas³⁵⁸ (vt Lisa 10), Uue-Riisipere söögitoas (sellel fotol on peale kaetud laua näha ka valvel olev teener lauakõrval)³⁵⁹ ja Päinurme mõisa söögitoas³⁶⁰. Köönaldega valgustites on alati uued, põletamata küünlad. Selline teguviis annab põhjust järeldada, et pildistamine oli oluline ja suur sündmus. Söögitubade puhul on foto keskmes pea alati söögilaud toolidega.

Fotode puhul võiks arvata, et lapsi mõisnikel ei olnud. Vaid ühes interjööris Karinu mõisas³⁶¹ on näha laste mänguasju, muudel fotodel puuduvad täiesti laste olemasolule viitavad detailid. Ka siit võib järeldada, et fotografeerimine oli oluline sündmus, mille puhuks korjati esindusruumidest ära sinna sobimatud asjad, muuhulgas ka laste mänguasjad. Samuti nagu magamistube ei ole fotografeeritud lastetube, ka mitte nende mänguruumid.

Üsna palju on Ajalooarhiivis mõisate tulekahju vastu kindlustamise toimikuid. Suuremas osas on seal enamasti välja toodud hooneid ja põllumajandussaadusi- ning inventari, kuid leidub ka erandeid sisseseade osas.

Näiteks on Kassari mõisas on 1895. aasta septembris tulekahju vastu kindlustatud³⁶² ka mööbel, serviis, hõbeesemed, pesu (*Wäsche*) ja kööginõud. Sealjuures moodustab pesu kindlustussumma 2/3 kogu mööbli omast. Samad sisseseade osad on kindlustatud ka veel septembris 1910.

³⁵⁷ BFM 143-B4 Neu-Anzen Boudoir

³⁵⁸ HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

³⁵⁹ HI 135402 Speisesaal Herrenhaus Neu-Riesenberg

³⁶⁰ ERM Fk 887-187 Päinurme Assick söögitiba enne sõda

³⁶¹ BFM 178-C6 Kardina Interieur

³⁶² EAA.1333.1.60

Huvitava sissevaate sellesse, milliseid esemeid peeti väärtuslikuks, annab meile ka Uugla mõisa väärtesemete nimistu 1919. aastast³⁶³. Dokumendi päises olev tekst ütleb: „Baron Knorringi mõisas, Uuglas, Läänemaal, on järgmised kunsti- ja kultuurajaloolise väärtusega asjad volikirja N 2375, 21V19 põhjal registreeritud:“. Selles nimekirjas on üles loetud kolm vaasi, tammepuust 1688. aasta kirst ja hulk erineva päritoluga portselani ja klaase. Erilist tähelepanu on pööratud esemete märgistusele, valmistajamärgid on üles joonistatud. Ilmselt on mõisas olnud eraldi „väärtuslike“ esemete kogu, mida siin üles loetakse. Muu tavakasutuses olev (mööbel, serviisid, vaasid, mida kindlasti oli mõisas rohkem), tähelepanu ei pälvinud.

Samuti annavad huvitava ülevaate oluliseks peetavast ka Britta Pahleni varanduse nimekirjad Vaemla mõisast³⁶⁴. Tõenäoliselt on tegu daami kaasavaraga, mille põhjal võib ka arvata, mida nõ varanduseks pidada võidi. Üles on loetud söögiriistad, voodipesud, lauainad, salvrätid, käterätid ja muud tekstiilid, kuid ka suurem hulk mööbliesemeid. Nimekirja on jõudnud mahagonlaud, kummut, söögilaud, *Couchette*, *Rohrmöbel*, *Nähtisch*, väike laud, väike mahagonlaud, kaardilaud, tualettlaud, voodid, voodilaud, omaniku isiklik voodi, nagi, suur saalivaip, vannivaip, laelamp jm. Eraldi loetelu on koostatud raamatutest, Britta serviisist, köögivarustusest ja erinevaid majapidamisesemeid sisaldavatest kastidest. Kahjuks on viimati mainitud varanduse nimekirjadest dateeritud vaid üks kiri 1922. aastast Tallinnast, kus lisaks esemetele on loetletud ka kirjutajale kuuluvad väärtpaberid ja nende väärtus.

³⁶³ EAA.1334.1.65

³⁶⁴ EAA.1341.1.239

4. Näited mõisainterjööride tervikutest

Ehkki esemegrupiline analüüs annab ülevaate populaarsematest valikutest interjöörides, on oluline vaadelda mõisainterjööri kui ruumide tervikut. Selle saavutamiseks analüüsitakse käesolevas peatükis kuut eripalgelist mõisa – need asuvad Eesti eri paigus ning on erineva suuruse ja toredusastmega hooned.

Iga alapeatüki alguses tutvustatakse lühidalt mõisa ajalugu ning võimalusel varasemaid käsitlusi. Vaatlemisele tulevad: Saare mõis Tartumaal, Uue-Riisipere mõis Harjumaal, Kasari mõis Läänemaal, Päinurme mõis Järvamaal, Liigvalla mõis Järvamaal ning Kolga mõis Virumaal.

4.1. Saare mõis (Saarenhof) Tartumaal

Saare(Saarenhof) mõis asus Maarja-Magdaleena kihelkonnas Tartumaal.

Mõisa esimesed omanikud olid 16.sajandil Tiesenhausenid, kellelt see liikus Poola võimu ajaks Böningite perekonna kätte. 17.sajandil vahetas mõis mitu korda omanikku, 1712.aastal sai selle oma valdusesse Georg Johann von Bock. Tema pojapoeg pärandas selle omakorda oma väimehele, krahv von Manteuffelile. Saare mõisa viimaseks omanikuks oli aastatel 1881-1920 Ernst von Manteuffel.³⁶⁵ Mõisasüda ehitati välja Otto Wilhelm von Bocki ajal³⁶⁶.

Saare mõis oli üks esimesi pärast Põhjasõja purustusi esinduslikumalt hoonestatud mõisu: 1730.aastal valmis härrastemaja. Härrastemaja lammutati 1932.aastal, praeguseks on sellest säilinud vaid barokne park ning osa kõrvalhooneid.³⁶⁷

Härrastemaja oli murdkelpkatusega, pooleteistkorruseline, kahekordse keskosa ning segmentaarse frontooniga, kesktelje suhtes sümmeetrilist fassaadi liigendasid pilastrid. Interjöörid olid kujundatud silmapaistval tasemel. Juhan Maiste on Saare mõisa ilusaimaks ruumiks pidanud peosaali, mida ehitisid värvilised tahvlid ja meisterlik stukkdekoor ning ajastule iseloomulik raskepärane barokkmööbel. Saali akendest avanes vaade vanaprantsuse stiilis parki.³⁶⁸

³⁶⁵ Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. I teil: Die Älteste Zeit bis um 1750*. Riga 1926, lk 80

³⁶⁶ Juhan Maiste, *Eesti kunsti lugu*. Tallinn 2007, lk 383-384

³⁶⁷ Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939*. Tallinn 2009, lk 73

³⁶⁸ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 65;100

Ka Helmi Ürpus on Saare mõisa pidanud omal ajal üheks luksuslikumaks ja rikkalikult viimistletumaks nii terviklikult lahendatud sise- kui välisarhitektuuris ning toob samuti esile keskse suure saali stukitöid ja hoone ahje.³⁶⁹

Saare mõisa interjööride uhkuseks olid kahtlemata kahhelahjud. Uhkeim neist oli maalitud kahlitega, millel kujutatud jahisteenid. Säilinud fotol³⁷⁰ on interjäär juba tühi, uhke ahi ja rikkalikult stukiga dekoreeritud seinad on selle ainsaks säilinud elemendiks. Juhan Maiste on arvanud, et see koobaltnaalingutega ahi mõisa saalis (1730. aastad) pärines tõenäoliselt samast töökojast kui Kadrioru lossi ahjud³⁷¹.

Ühel, tõenäoliselt hilisemal fotol, kus interjööris pole enam mööblit ega aksessuaare, võib näha üht tumedama glasuuriga reljeefsete kaunistustega pottidega kahhelahju. Ka see on ülespoole veidi ahenev, ahju suuri mahte eraldavad valged horisontaaltriibud. Ruumis on valge lagi, mida tapeedist eraldab lihtne valge karniis. Tapeet on rombja tiheda mustriga ning ühtlasi on see ainus foto Saare mõisast, kus võib näha tapeeti. Võimalik, et tapeedid pandi seintele millalgi 20. sajandi alguses või polnudki tapeeti paljudes ruumides üldse.³⁷²

Interjöörid olid kaunistatud kohati geomeetrilise stukkdekooriga, seda nii seintel kui lagedel³⁷³. Saal, kus asus maalitud jahistseenidega ahi, võib fotol näha peent stukkdekoori. Seinapind on jagatud peene dekooriga pilastritega, nende vahele jäävad seinaosad on omakorda kaunilt raamistatud peene stukkornamendiga. Seinapind on ülaosas valge, umbes meetri kõrgune alaosa aga on värvitud tumedamaks ning osaliselt tõenäoliselt kaunistatud naalingutega.³⁷⁴

Ühes Saare mõisa interjööris (tõenäoliselt salong, kaminatuba)³⁷⁵ on näha kombineerituna erinevaid stiile. Neorokokoostiilis toolidele vastandub kamina kohal lihtne biidermeierlik peegel, tuba ehib elegantne detailse intarsiadekooriga (eristatav on vanikumotiiv) neoklassitsistlik sirgete peenikeste jalgadega lauake. Ka ruumiaksessuaarid on erinevad: rikkalikult kaunistatud seinakell ja kandelaabrid on neorokokoostiilis, samas on kaminasimss biidermeierile omaselt üle kuhjatud väikste nipsasjakeste,

³⁶⁹ *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn 1965, lk 273

³⁷⁰ HI 130974 Kachelofen Herrenhaus Saarenhof

³⁷¹ Juhan Maiste, *Eesti kunsti lugu*. Tallinn 2007, lk 385

³⁷² HI 130977 Kachelofen Herrenhaus Saarenhof

³⁷³ HI 130978 Stuckdecke Herrenhaus Saarenhof; HI 130979 Stuckverzierung Herrenhaus Saarenhof

³⁷⁴ HI 229454e Ofen Herrenhaus Saarenhof

³⁷⁵ HI 130982 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

portselankujukestega ning petrooleumilamp laual annab märku juba uuemate moodsamate saabumisest. Seintel on üsna tihedalt erineva suurusega maalid, nii porteed kui maastikud. Ruumi põrand on kaetud suure, tõenäoliselt seinast seinani ulatuva tiheda lillmustriga vaibaga, millel on heledal lilled tumedamal taustal, lagi on visuaalselt toodud veidi madalamale. Valge lihtsa karniisi all on värvilised seinad. Seinapind on kahe värvi abil jaotatud näiliselt paneelideks, ilmselt samuti suure seinapinna liigendamise eesmärgil. Seina ja vaiba värv võis tumedust hinnates tõenäoliselt olla punane või roheline.

Saare mõisa kirjutamiseks kohandatud salongiosast tehtud fotol³⁷⁶ võib samuti näha erinevate stiilide kombineerimist, ehkki seal oli kujundus läbivalt rikkalikum. Foto keskseks elemendiks on suur neoklassitsistlik kirjutuslaud kandiliste vormide, arhitektoonsete detailide ja metallpanustega, millel troonimas suured kandelaabrid küünaldega ning selle taga suur neobarokne tugitool. Kirjutuslaua ette olid asetatud esimesel fotol olevatega sarnased neorokokoostiilis toolid, koos kirjutuslauaga sarnase kujundusega lauaga. Ruumiaksesuaarid on seekord kooskõlas – suur rikkalikult dekoreeritud kell nurgas ja kandelaabrid kirjutuslaua ülaosal. Sellel fotol on näha ka toataimi.

Kolmas foto samast salongist³⁷⁷ (vt Lisa 3) näitab ruumiosa, mille ukse ees on peene mustriga, üllatuslikult asümmeetrilised drapeeringud, seintel näiliselt kaootiliselt paigutatud maalid, samuti nii porteed kui maastikud. Maalid on väga erinevad suurusega, suurest portreest väga väikeste maalideni. Ruum on mööbli abil liigendatud erinevates nõ saarekesteks. Ühe istumisnurga eraldamiseks on kasutatud peent, tõenäoliselt maalitud sirmi. Sirmil on kujutatud õitsevaid iiriseid ja väikesi veelinde. Mööbel on sarnane teiste ruumidega. Laual troonib sellel fotol veidi teistsugune petrooleumilamp, mille kuppel on mustripline ning rikkalike satsidega, mistõttu võib arvata, et päris samal ajal need fotod tehtud ei ole. Ruumi nurgas asub Heraklese ja Antaeuse võitlust kujutava skulptuurigrupi biskviitportselanist koopia³⁷⁸.

Ühest suuremast ruumist³⁷⁹ (vt Lisa 4) on fotografeerimiseks valitud sein väikeskulptuuride eksponeerimiseks mõeldud mööbliga. Heledaks värvitud seinte ja lihtsate laekarniisidega ning parkettpõrandaga ruumis ripub suur kristall-lühter ning seinte äärde on paigutatud käetugedeta toolid. Nurgast osaliselt paistvat kõrget akent raamib tume kardin, mille ülaosas on sats. Foto keskmes asub

³⁷⁶ HI 130983 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

³⁷⁷ HI 130984 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

³⁷⁸ Juhan Maiste, *Eesti kunsti lugu*. Tallinn 2007, lk 385

³⁷⁹ HI 130985 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

erikujuline mööbliese, mida võiks tinglikult nimetada vitriiniks või riuliks. Riiuli alumine osa moodustab kaarja astmestiku (trepil), mille kohal on peeglite taustal peened sambad. Riiuli ülaosa karniisid moodustavad veel kolm korrust riuleid. See on täis asetatud erinevaid kujakesi ja nipsasju. Keskel üleval on suurem urn, selle kõrval antiiskulptuurideväikesed koopiad, kuid allpool juba kodanliku elustiiliga seonduvad kujukesed – fotolt on eristatavad näiteks kaks valget kassikuju. Riiuli kohal seinal võib näha raamitud tikitud ornamendi. Vitriini kõrval on ka petrooleum-põrandalamp tumeda satsilise kupliga ja rikkalikult kaunistatud jalaga, mis tundub olevat sinna tõstetud foto tegemise ajaks – see seisab toolide ees.

4.2. Uue-Riisipere mõis (Neu-Riesenberg) Harjumaal

Riisipere mõis asus Nissi kihelkonnas Harjumaal. Riisipere mõisa ajalugu ulatub juba 1394.aastasse³⁸⁰.

Mõis sai nime sealsete valduste kunagiste omanike, Taani kuninga vasallide Risbitherite järgi. 15.sajandi lõpul said Riisipere omanikeks Uexkülldid. Liivi sõja perioodil vahetas mõis korduvalt omanikku ning 16.sajandi lõpul jagunes umbes 75.aastaks Vana- ja Uus-Riisipereks. Alates 1663.aastast kuulus Riisipere Bistramite valdusesse, kuid kahjuks pole andmeid tollase hoonestuse ega ka mõisasüdame paiknemise kohta. 18.sajandi teisel poolel läks mõis naisliini pidi Stackelbergide valdusesse ja 1791.aastal päris selle Peter Gustav von Stackelberg.³⁸¹

Riisipere mõisa viimaseks omanikuks oli Carlotto (Karl Otto) von Stackelberg, kellelt see võõrandati.³⁸²

18.sajandi lõpu mõisasüda oli üsna tavapärane, asudes juba siis umbkaudu oma hilisemal asukohal. Mõisa härrastemaja ja paar muud hoonet olid puitehitised, ülejäänud kõrvalhooned kivist. Ilmselt selline hoonestus mõisa omanike vajadustele enam ei vastanud ning asuti kavandama uue ansambli väljaehitamist.³⁸³

Valminud mõisahoonet võib lugeda klassitsistliku stiili kõrgpunkti esindajaks, mille puhul ühtsele kujundusele ja autorikavale allus kõik alates välisfassaadist, plaanilahendusest ja dekoorist kuni uste ja akende vormistuseni. Fassaadilahenduses ilmneb siiski ka teatud määral ampiirlikkust. Valitud dekoor on

³⁸⁰ Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. II teil: Die Blütezeit um 1800*. Riga 1928, lk 69

³⁸¹ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 410

³⁸² Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. II teil: Die Blütezeit um 1800*. Riga 1928, lk 69

³⁸³ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 410

küll üksikelementides väga suurejooneline, kuid samas on sobivas kooskõlas muidu pisut kuiva üldlahendusega. Ülejäänuga on kaunilt kooskõlas ka eriti rikkalikult kaunistatud atikafrontoon, millel kohtab greife ja omavahel taimelehtedest moodustatud kettidega ühendatud akantusrosette.³⁸⁴

Riisiperet peab Eesti 19. sajandi I poole üheks esinduslikumaks näiteks ka Helmi Üprus, kelle sõnul võitis mõisaansabel laialdase kuulsuse juba samal sajandil – mõis oli Tallinn-Haapsalu maantee ääres omamoodi atraktsiooniks, millest juba siis kõnelesid kõik reisikirjeldused.³⁸⁵

Peasissepääs asub hoone keskel, sellest pääseb poolümarasse vestibüüli. Vestibüüli seinapind on liigendatud algselt skulptuuride jaoks mõeldud nišsidega. Peatrepp on marmorist ja üsna lihtne. Teisel korrusel asub vestibüüli kohal kuppellaega nn esivanemate saal, mis on lahendatud Rooma Panteoni eeskujul ning mida Juhan Maiste on kirjeldanud järgmiselt. „Ruumi dekoratiivne lahendus on suurejooneline, hõlmates uhket stukkrosettidega kasseteeringut. Nišsidega liigendatud seintele olid riputatud perekonnaportreed, ruumi valgustasid kristall-lühter ja kandelaabrid. Neobarokne, 19. ja 20. sajandi vahetuselt pärinev kamin-ahi on arvatavasti tellitud mõnelt Riia vabrikult.“³⁸⁶

1915. aasta fotol esivanemate saalist³⁸⁷ näeme tõepoolest seintel paljusid portreesid ning ka Juhan Maiste mainitud kaunist lühtrit. Ruumi mööblist on fotol näha nišši paigutatud kaks tugitooli, madala seljatoega sohva või pink ning väike lauake. Tugitoolid on pulkadest seljatoega, millel on lahtine polster. Väga sarnaseid, ehkki heledaks värvitud puitosaga toole võib näha ka Seli mõisa fotol salongist³⁸⁸.

Ehkki 1940. aastaks oli saal mööblist pea tühi, alles oli vaid pink ümaras nišis, võimaldab sel ajal tehtud foto³⁸⁹ näha ruumi ilusat stukkrosettidega kasseteeringut ning veidi ka varemmainitud neobarokset ahju. Vaatamata mööbli puudumisele (või just ehk tänu sellele) võib tajuda ruumi suurejoonelisust ja uhket tunnetust.

³⁸⁴ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 413

³⁸⁵ Helmi Üprus, *18. ja 19. sajandi mõisaarhitektuur*. Harju rajoonis. Tallinn 1974, lk 290-293.

³⁸⁶ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 414

³⁸⁷ ERM Fk 887-350 Riisipere Neu-Riesenberg esivanemate saal 1915

³⁸⁸ ERM Fk 887-892 Seli Sellie salong 1900 – maha põlenud 1905

³⁸⁹ BFM 280-E1 Neu-Riesenberg Kuppelsaal

Pidulikuimaks ruumiks loeb Juhan Maiste teise korruse sammas- ehk valget saali³⁹⁰, mida peab Tartu Ülikooli aula kõrval Eesti üheks kõige silmapaistavamaks klassitsistlikuks ruumiks. Saal on traditsiooniliselt jagatud kolme ossa, ruumimõjule aitab kaasa erakordselt rikkalik stukkdekoor. Akantustega dekoreeritud konsoolid, peen hammastik ja topelttriglüüfikeste read moodustavad kompaktse ehisvööndi laelt seinale. Lae pinda jagab stukkraamistus, ukseavade piirdeliistud on laiad, profileeritud ning rullunud akantuselehtedest plastiliste konsoolidega. Ruumi ilmestavad kõrged valged kahhelahjud.

1915. aastal üles võetud fotol³⁹¹ (vt Lisa 22) võib näha ruumi keskosa ja ühte sammastega eraldatud osa. Saali täitis valgeks värvitud historitsistlik mööbel, mis pärines erandlikult ühest garnituurist. Sellesse kuulusid toolid, tugitoolid ning sohva ja kerge laud. Saalis oli ka must tiibklaver ning kaks suurt palmipuud postamentidel. Saali mööbel on kahtlemata oluliselt hilisem kui interjööri ise. Ruumi aknaid katsid kerged heledad kardinad, külgekardinaid ei olnud.

Kolmas olulisem suurem ruum on kuppelsaali kõrval asuv söögi- ehk sinine saal³⁹², mis on esivanemate saali ja valge saaliga võrreldes kujundatud lakoonilisemalt. Ruumi idapoolne ots on eraldatud sammastega, lae servas jooksub akantuskonsoolidest karniis. Rangemale lahendusele sekundeerivad peenehambuliste puitkarniiside ja profileeritud piirdelaudadega ukseid ning sarnase lahendusega ahjud.

Söögisala keskel asus suurel vaibal pikk söögilaud, mille ümber lausa 14 istekohta. Laua ümber ja akende ääres asetsenud toolid olid ühesugused, lahtise ümara ülalt laieneva seljatoega ning rotangpõhjaga. Seina ääres asus suur neljaosaline madal puhvetkapp nikerdatud riuliga ülaosas, mis küll kahjuks kuigi hästi näha ei ole. Fotol on laud kaetud ning laua kõrval seisab teener.³⁹³

Peaaegu sama nurga alt tehtud foto söögisaalist on olemas ka 1940. aastast. Muidu muutmatul kujul säilinud interjööriarastikku täiendab vahepeal lühtrite asemele on paigaldatud elektrivalgustus modernsete neljakandiliste laelampidega ning elegantse istemööbli asemel näeme seina ääres pinke ja söögilaua asemel kolme ümmargust lauda.³⁹⁴

³⁹⁰ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 414

³⁹¹ ERM Fk 887-349 Riisipere Neu-Riesenberg saal 1915

³⁹² Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 416

³⁹³ HI 135402 Speisesaal Herrenhaus Neu-Riesenberg

³⁹⁴ BFM 280-E2 Neu-Riesenberg Speisesaal (märke fotol võib viidata inventariseerimisnumbrile: 152 181)

Lisaks eelnevatele on Uue-Riisiperest teada veel ühe tundmatu ruumi foto suunaga anfilaadile³⁹⁵ (vt Lisa 23), millel näeme heledast rafineeritud üldmuljest, mida kandsid ülejäänud toad, erinevat pilti.

Tõenäoliselt salongina kasutusel olnud ruumil olid tumedad seinad ning tumedad rikkalikud kardinad uste ja akende ümber. Seinu kaunistasid erineva suurusega maalid. Lihtsate, ampiirilike mõjudega leentoolidest ja lauast koosnevat mööbligruppi akna all piiras toataime lopsakus. Madalatel postamentidel akende all seisis toapalmid ning kõikjal toas leidis heledate suurte õitega toalilli.

Veel ühel ruumifotodest näeme samuti tundmatut ruumi, mille hele üldmulje sobitub teiste mõisa tubade ritta. Söögitoaga sarnasest garnituurist, kuid polsterdatud istmetega istemööbel hõivab ruumi kaks fotole jäänud seinääärt. Tegu on toolide ning kahe sohvaga, mis on kaetud kirju kangaga. Laest rippuvale lühtrile lisaks on seintel väiksemad seinalühtrid. Ruumi keskosa on tühi.³⁹⁶

Anfilaadsüsteem ühendas mitmeid eriilmelisi ruume. Värvitoonidest domineerisid pastelsed, heledad ja puhtad toonid: sinise, kollase, halli ja valge kombinatsioonid. Ruumides võis ampiirilike joonte kõrval näha ka biidermeierlikke.³⁹⁷

Biidermeierlike joonte parimaks näiteks oli kahtlemata mõisa tütarlaste tuba, mis haruldaselt kujundatud läbivalt ühtsena. Ruumi on biidermeierstiili seisukohast täpselt analüüsinud E. Järving³⁹⁸: „Saksapärase biidermeierit on näha ka Uue-Riisipere mõisas tütarlaste toas 20. sajandi algusaastatel tehtud fotol. Fotol on nurk toast, kus on näha kirjutuskapp, tool ja osaliselt üks väike laud. Tume poleeritud kirjutuskapp on biidermeieri klassikaline näide. Sellel on 4 allapoole suureneva sügavusega laia lihtsate profiillistudega sahtlit, millel on ringikujulised metallkäepidemed ning metallist lukuaugukujulised lukuplaadid. Sahtlite kohal on sirge, u 45-kraadise nurga all klapp. Kapil on neli jalga, mis tõstavad ta maast kõrgemale. Tume poleeritud tool on oma vormilt sarnane Kloostri mõisa tooliga. Sellel on samuti sirged treitunud esijalad ning nelinurkse läbilõikega veidi kaarduvad tagajalad. Toolil ei ole külgraaamkonstruktsiooni, seljatugi ja tagumised jalad on ühes tükis. Lahtise seljatoe ülaosas on neljakandiline tugevalt ümardatud otstega toetusplaat, mille all on suur poolringi kujuline kaunistus, mis on kahjuks näha selja tagant, ent võib arvata, et tegemist on lehvikumotiiviga. Iste on polsterdatud ning

³⁹⁵ ERM Fk 887-351 Riisipere Neu-Riesenberg vaade läbi tubade 1915

³⁹⁶ HI 227723 Inneneinrichtung Herrenhaus Neu-Riesenberg

³⁹⁷ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tulnud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 416

³⁹⁸ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 50

kaetud heleda kangaga. Lauad on fotol vastu valgust ja seetõttu on sellest hästi eristatavad vaid kontuurid. Laud on pikliku nelinurkse kujuga, sellel on tõenäoliselt lauaplaadi all väike sahtel, arvestades sarje kuju. Laua jalad on sirged ning äärmiselt peenikesed. Ka laud on tume ning poleeritud. Ruum on vaatamata ajale 19. ja 20. sajandi vahetusel selgelt biidermeierliku välimusega. Põrand on laudadest, vaip on vaid nurgas kirjutuskapi ja tooli all. Seintel on lillemustriline lillornamendist triipudega tapeet. Akna ees on õhukesed läbipaistvad lillemustrilised kardinad. Seinal on väikestest piltidest grupp, pilte ja nipsasjakesi on ka kirjutuskapi peal.“

Antud analüüsi valguses on selge, et mõisa tütarlastetuba erines teistest ruumidest selgelt ning nii Uue-Riisipere kui Eesti mõisainterjööride valguses tuleb seda pidada erandlikuks.

Juhan Maiste arvab, et ka suur osa Uue-Riisipere mõisa härrastemaja mööblist võis olla valmistatud hoone ehitamisega seondult arhitekti jooniste järgi.³⁹⁹ Käesoleva töö autor arvab samuti, et Uue-Riisipere mõisa interjöörid võisid olla kujundatud arhitekti poolt koos välis- ja ruumilahendusega. Sellele viitab ruumide ja välisilme tugev kooskõla ning ruumikujunduse ühtlane käekiri. Küll aga ei leia kinnitust asjaolu, et ka mööbel valmis vastavalt arhitekti joonistele. Ruumides olev mööbel on suhteliselt erinevaimeline, samuti ei ole see stiililises kooskõlas ruumide üldise kujundusega (välja arvatud tütarlastetoas, mida võib käsitleda erandina). Ometi ei saa antud arvamust ka ümber lükata, kuna arvestades pikka ajavahemikku maja valmimise ja fotode tegemise vahel, on väga võimalik, et sisustus jõuti vahepeal ümber vahetada. Seega ei ole kahjuks selles küsimuses võimalik selgusele jõuda.

4.3. Kasari mõis (Kasargen) Läänemaal

Kasari mõis asus Kirbla kihelkonnas Läänemaal.

Kasari mõisast on säilinud vaid üks foto, kuid tegemist on Eesti mõisafotode hulgas üsna haruldase fotoga. Nimelt on tegemist ühega vähestest fotodest, millel kujutatud interjäär ei ole kuigi suurejooneline. Ehkki Eestis oli selliseid lihtsaid mõisahooned palju, ei peetud neid ilmselt fotografeerimise vääriliseks ning seetõttu on nende kohta säilinud vähe teavet. Peale selle foto kirjeldavad lihtsamaid mõisainterjööre vaid üksikud interjöörinimekirjad teistest mõisadest, mis ei anna aga oma lakoonilisuse tõttu kuigivõrd aimu nende interjööride tegelikust väljanägemisest.

³⁹⁹ Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002, lk 416

Fotol on kujutatud Kasari mõisa saali⁴⁰⁰ (vt Lisa 6) koos sealt algava anfilaadiga. Ruumidel on tänapäevases mõistes tavapärase kõrgusega lagi, seega kõvasti madalam suurtest mõisahoonetest. Lagi on kaetud valgeks värvitud laudisega. Põrand on lihtne, ent läikima hõõrutud puitpõrand, millel vaip asub vaid mööblisaarekeste all. Ruumi seintel on suure taimornamendiga heledapõhjaline tapeet. Saal ise koosneb kahest osast. Suurem osa on akendega, väiksema osa pime. Väiksemasse ossa viib laeni ulatuv suur ava, mida piiravad väga kaks lihtsat ümarpiilarit. Piilaritele toetub lae all robustsem tala. Saali suuremas osas asub nurgas ka nurgaga risti asetatud valge kahhelahi. Ahjul on ülaosas peene kaunistusega karniis ning detailselt kaunistatud friis ning selle all poole ahju ulatuses vähesügav, kuid lai nelinurkne orv. Saalis on seinte ääres käetugedeta toolid ning ruumi keskosas akende all söögilaud koos neogooti stiilis kõrgete seljatugedega toolidega. Laual võib näha lihtsat valge kupliga petrooleumlampi.

Anfilaadina avanevates järgmistes ruumides⁴⁰¹ (vt Lisa 6) võib aimata sarnast kujundust – põrand jätkub läbi ruumide ning teises ruumis on ka sama tapeet. Järgmine ruum oli tõenäoliselt mõeldud salongiks või raamatukoguks – ukseavast paistab raamatukapp ning seina ääres väike lauake, mille kohal on maal.

4.4. Päinurme mõis (Assick/Assik) Järvamaal

Päinurme mõis asus Peetri kihelkonnas Järvamaal.

Päinurme mõisa interjööri uhkuseks oli kahtlemata suur tantsusaal. Saal ise oli suhteliselt lakoonilise kujundusega. Valget lage piiras lihtne valge karniis, seinad olid heledad, põrandat kattis hele parkett. Päinurme saali rikkus seisneb selle rikkalikus mööblivalikus, kuid eriti aksessuaarides. Akna- ja ukseavad ning nišid olid piiratud tumedate drapeeritud, narmasservadega kardinatega. Kõrgetes niššides asetsesid kardinatega sarnased narmasetega istepadjad. Iga akna ja niši ette oli paigutatud kaks polsterdatud tooli ja nende vahele väike ümar ühe jalaga lauake. Samasuguseid toole oli paigutatud ka seinte äärde. Mujal, kui seinte ääres, saalis mööblit ei olnud paigutatud. Üks nišš on teistest sügavam (võimalik, et see viis teise ruumi), ning selle ees olev kardin teistest erinev – heledal taustal loodus- ja linnumotiivid. Selle niši ees seisis postamendil urn, mistõttu võib arvata, et kui seal taga ka oli uks teise ruumi, siis ei olnud see kasutuses. Ruumi ilmestasid kõrged, laekarniisini ulatuvad peeglid, mis olid kolmeks osaks jaotatud küünlahoidjate (ühes seinad asendavad küünlahoidjaid juba heledate kuplitega petrooleumlambid) ja peegli külge kinnitatud heleda kivi- või marmorlauaplaadiga konsoollauakese abil. Kogu mööbel oli

⁴⁰⁰ HI 226903 Interieur Kasargen

⁴⁰¹ HI 226903 Interieur Kasargen

rikkalik ning elegante, palju oli kullatud detaile ning ka peeglid olid kullatud raamis. Saalis olid suured lühtrid.⁴⁰²

Kuulsaimaks Päinurme saali ehteks võib lugeda suur gobelääni⁴⁰³. Gobelään oli tõesti suur (tõenäoliselt suurusjärgus 4x7 meetrit), kattes kogu tantsusaali seina, ning koosnedes tegelikult kahest erinevast väga detailsest maalilisest gobeläänist. Tantsusaalis oli ka tiibklaver ning teinegi suur, seekord jaapani motiividega, gobelään⁴⁰⁴.

Päinurmes asus ka Alex v. Wahli skulptuurigrupp „Kristus ja paganlus“. Skulptuuri asukoht on pole päris kindel. Üks foto viitab, et see asus eraldi ruumis, kuhu viisid suured ukse⁴⁰⁵. Teisel fotol võime näha seda skulptuurigruppi tantsusaali seina juures⁴⁰⁶ (vt Lisa 16). Sama foto on ka Bildarchiv Foto Marburg kogus, kus selle juures on käsikirjas kommentaar, et foto on üles võetud enne 1914.aastat ning skulptuurigrupi saksakeelne nimi „Kampf Christen – gegen Heidentum“⁴⁰⁷.

Päinurme mõisas asus ka erinevaid salonge, neist kuulsaim on ilmselt punane salong, mida on detailsemalt analüüsinud E. Järving⁴⁰⁸. Punane salong⁴⁰⁹ (vt Lisa 17) on selgelt inglise ja täpsemalt inglise neogootika mõjutustega, seda nii mööbli kui ka kogu ülejäänud interjööri osas (akna- ja uksepiired), ehkki mööbli juures võib täheldada ka Peterburi biidermeierile iseloomulikke jooni – seda eriti toolide kujus. Ka selles interjööris võib näha mõisates armastatud toapalme, laual on heleda kupliga petrooleumilamp, kuid seintel on veel küünlahoidjaid, millesse enam küünlaid asetatud ei ole. Ruumi tapeet on rombilise põhiplaaniga ning on paigutatud seinale tahvlitena.

Päinurme söögituba⁴¹⁰ (vt Lisa 18) oli saalist erineva kujundusega. Selle seinu katsid maast laeni tumedad tahvlitest koosnevad puitpaneelid, millel kontrastina mõjuvad väga heledad, kuid mitte õhulisest kangast kardinad. Selle ruumi kardinad ei ole ka drapeeritud. Tänu heledatele kardinale on fotol selgelt eristatavad ka lihtsad sirged karniisilaadsed tumedad kardinapuud. Tumeda paneelidega

⁴⁰² ERM Fk 887-171 Päinurme Assick suur tantsusaal

⁴⁰³ ERM Fk 887-172 Päinurme Assick kuulus suur gobelin saalis; ERM e887_173 Päinurme Assick kuulus suur gobelin saalis

⁴⁰⁴ ERM Fk 887-175 Päinurme Assick suur tantsusaal enne sõda

⁴⁰⁵ ERM Fk 887-174 Päinurme Assick skulptuur Kristus ja paganlus

⁴⁰⁶ ERM Fk 887-176 Päinurme Assick suur tantsusaal A.v.Wahli grupiga Kristus ja paganlus.

⁴⁰⁷ BFM 146-D5

⁴⁰⁸ Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008, lk 51

⁴⁰⁹ ERM Fk 887-177 Päinurme Assick punane salong enne sõda

⁴¹⁰ ERM Fk 887-178 Päinurme Assick söögituba enne sõda

kaetud sein keskel asus kõrge valge lihtne kahhelahi. Söögitoa keskel on laud üheksa tooliga (ilmselt on ühest laua otsast üks tool pildistamise ajaks eemaldatud), ühe seina ääres on puhvetkapp, heleda kangaga kaetud tugitoolid, neljakandiline lauake ning vastasseina kõrvale on paigutatud kabinetklaver. Toolid on neobarokse kujunduse ning rotangpõhja ja –seljatoega. Ka söögitoas on toapalme, üks kummagi seina ääres lihtsal postamendil. Ruumi ilmestavad seinakell kõrgel lae all ning puhvetkapi kohal on pilastrite ja karniisiga raamitud peegel, millest paistab seinale riputatud ümmargune mustiline vaagen.

Mõisa raamatukogu⁴¹¹ oli samuti tumedama kujundusega. Tumedat tooni tapetseeritud seinad, klaasidega kõrged tumedad raamatukapid. Fotel on näha kaht erinevat mööblisaarekest, mis koosnevad lauast ja selle ümber asetatud tugitoolidest. Tugitoolid on ühesugused nahkpolsterduse ja kandilise seljatoega. Tugitoolide käetoed on peenikesed ning tõenäoliselt metallist, väikese padjandiga ülaosas. Lauad seevastu on erinevad – üks suur ümmargune keskse jalaga laud ning teine vaid osaliselt fotole jäänud neljakandiline laud, mille keskosa oli kaetud tõenäoliselt kaleviga ja mida seetõttu võib pidada kaardilauaks. Ruumis oli valge kahhelahi, mille ülaosas dekooriga karniis. Raamatukappidest vabadele seinaosadele oli paigutatud väiksemaid maastikumaale.

Ka vaibatoa⁴¹² (vt Lisa 19) kujundus oli tumedam. Fotel on keskel kohal toanurk valge kahhelahjuga, mille ette on asetatud kaminasirm. Sellest vasakul asus kõrge alusel peegel ning paremal tool ning lauake. Ruumi ehteks on kaunis kaminasirm, millel tumedal taustal kujutatud vees siblivaid ja lendavaid kurgi ning nende kõrval veetaimi ja kohal õitsvaid oksid. Sirm tundub koosnevat puitraamist ning selle keskel asuvast tekstiilist. Kamina kõrval on suur konsoollauaga raskepärane peegel. Vaibatoa muudab kummaliseks asjaolu, et peeglist paistab voodi. Üldiselt magamisruumide fotod puuduvad, üksikutel juhtudel on fotografeeritud daami buduaari, kui see oli salongilik, ning pea ühelgi interjööri fotol ei ole näha voodeid. Antud voodi päits on moodustatud messingitorudest ning on lihtsa sirge kujundusega. Voodisse on asetatud üksteise otsa valgeid patju. Ühegi vaipa aga, mis toale nime võiksid anda, aga ei paista. Ka põrandal on hele parkett ning seinu katab peenemustriline rombiline põhiplaaniga tapeet. Võimalik, et tegu ei ole tapeedi, vaid tekstiiliga, mis annaks aluse ruumi vaibatoaks nimetada.

⁴¹¹ ERM Fk 887-179 Päinurme Assick raamatukogutuba enne sõda

⁴¹² ERM Fk 887-180 Päinurme Assick vaibatuba enne sõda

4.5. Liigvalla (Löwenwolde) Järvamaal

Liigvalla mõis kuulus Koeru kihelkonda Järvamaal.

Liigvallat on esmamainitud 1558.aastal, mil see kuulus Kärkna kloostrile. Mõis kingiti 1581.aastal Eestimaa asehaldurile Göran Boijele, 1682.aastal omandasid mõisa tema pärijatelt Rehbinderi, kellelt see pärandus 1832.aastal Beckendorffidele ning veel 20.sajandi algul Schillingitele. Mõisa uue peahoone lasi 1797-1798.aastal ehitada krahv Gustav Wilhelm Rehbinderi. Hoone projekteeris Tartu ehitusmeister Johann Heinrich Walther.⁴¹³ Varasemast hoonestusest on teada, et nii härrastemaja, valitsejamaja kui ka muud kõrvalhooned olid õlgkatusega puithooned. Küll aga ei ole teada, kus varasem hoonestus täpselt asus.⁴¹⁴

Liigvalla mõisa hilisbaroksel peahoonele oli täiskelpkatus, mida ilmestasid sellesse lõikuvad lainjad frontoonid. Fassaadi seinapind oli liigendatud liseenide ja pilastritega. Detailid koosnevad varaklassitsistlikest elementidest nagu lillevanikud ja girlandid, kuid nende külluslikkus viitab veel hilisbaroksele arhitektuurikäsitlele.⁴¹⁵

Liigvalla mõisas oli ka ehitusmeister Johann Heinrich Waltheri poolt 1797.aastal projekteeritud „gooti“ võlvidega ruum⁴¹⁶. Ruum asus soklikorruusel ning pälvis kunstiajaloolist tähelepanu, kuna tegu iseseisva nähtusega, kus gootipärane hüpik- ja võrkvõlvide koosseksisteerimine on saanud omaette kujunduslikuks võtteks⁴¹⁷.

Liigvalla interjöörid on üsna eriilmelised.

Liigvalla salong⁴¹⁸ (vt Lisa 8) on ühest küljest püütud kujundada ühtselt, ent samas om mööbliesemed stiiliselt erinevad. Näiteks on ruumi piiravad suured klaasidega raamatukapid ja *armoire* pärit erinevatest perioodidest ja garnituuridest. Ruumi keskel vaibal asuv mööblisaar laua, sohva ja toolidega on küll üks garnituur, kuid kappidest erinev. Laud, sohva ja toolid on historitsistlikud, istemööbli üle sarjede alumise servani ulatuv polster on kaetud ühevärvilise sametiga ning kaunistatud ehisnaeltega. Toolide jalad kaarduvad sissepoole, nende otstes on sissepoole suunatud spiraalid. Vahepõõnad on

⁴¹³ Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939*. Tallinn 2009, lk 127

⁴¹⁴ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 206

⁴¹⁵ *Ibidem*, lk 161;206

⁴¹⁶ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003, lk 25

⁴¹⁷ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 161

⁴¹⁸ HI 227445 Salon Herrenhaus Löwenwolde

lainja kujuga. Laual on üks keskne neljakandiline, alt kolmeks jagunev jalg. Laua peal on kergem pärsia vaip või sellise vaiba mustriiline kangas. Peale selle on detaile lisatud ka ülejäänud ruumi: linnutopis kapi otsas ning naise ovaalne foto või maal molbertil ruumi nurgas, kaks raamitud pilti seinal kõrgel kapi kohal. Ruumi seinad on värvitud keskmise tumedusega tooni, nurgas asub kõrge lihtne valge kahhelahi.

Üks teine interjäär Liigvallas (mööblit arvestades tõenäoliselt samuti salong, kuigi suuruse järgi võiks seda pidada ka saaliks)⁴¹⁹ (vt Lisa 9), on juba märksa eklektilisema väljanägemisega. Tundub, et ruum on esialgu kujundatud klassitsistlikuna, kuid aeg on teinud omad korrektuurid ning salong on üle kuhjatud väga erinevast mööblist. Ruumi seintel on hele tihedamustriline tapeet, alge lihtsa kahhelahju ülaosas on madal kolmnurkne frontoon. Ahju taga ja kõrvalseinad on ümarad suured nišid. Põrandat katab hele lihtne parkett. Laes on suur lühter, seintel suured portreemaalid. Ruumi mööbel on äärmiselt eriilmeline. Ruumi nurka kujundatud istumisala eraldab ülejäänud ruumist neogooti stiilis tume puitsirm, risti nurka on paigutatud kaasaegne püstklaver, mis koos selle kohal asuva maaliga rõhutavad, et nurgas asuv suur uks ei ole kasutuses. Ruumi on tekitatud erinevaid istumisnurki, mis koonevad kahest tugitoolist ja lauakesest nende vahel või kõrval. Tugitoolid on suured, laia kõrge seljatoega. Samas on üks suur tugitool või see lamamistool (see pilt on otsevaates ja täpselt istmeosa pikkust määrata ei saa) hoopis Emma-stiili hea näite, kaunistatud maani ulatuvate narmastega, ning sellele sekundeerib rikkalike satsidega dekoreeritud hele lambivari selle kõrval laual. Ümmargune lauake on kaetud vaibalaadse lina või kerge vaibaga. Nipsasju muidu mööbist üle kuhjatud ruumis ei paista, toataimedest on näha vaid üks väike taim ahju kõrval.

Kolmas Liigvalla mõisa interjäär⁴²⁰ viitab juba uutele tuultele ruumikujunduses. Selles salongis on klassitsistliku, esimesega sarnase kujundusega ruumis juba osaliselt kaasaegne mööbel, näiteks kaunis stiliseeritud taimornamendiga kangaga kaetud keskosaga puidust juugendsirm ja peene raamiga toolid. Pehme mööbli osas figureerib veel osaliselt nähtaval olev madal raskepärane ampiirlik diivan ning lihtne täispolsterdusega sohva ühes seinas. Istumisnurgas on palju laudu – nelja tooli ja kahe diivani kohta on neli lauda. Kõik lauad on erinevad: üks kahe nikerdatud suure jalaga neljakandiline ampiirlaud, üks peente sissepoole kaarduvate jalgadega neljakandiline lauake, üks raskepärane ühe keskse jalaga biidermeierlaud, üks väga kerge ümar postamendilaadne lauake ning üks, mille stiili ei õnnestu väikese nähtaval oleva osa põhjal määrata. Äärmistel laudadel on hulgaliselt väikesi raamitud fotosid,

⁴¹⁹ HI 227446 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

⁴²⁰ HI 227447 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

tõenäoliselt perekonnapildid. Valge kahhelahju ust varjab lihtsa puitosaga neljakandiline lillornamendiga sirm ning seintel on suured, regulaarselt paigutatud perekonnaportreed. Veidi on paista ka suurt toapalmi ning laes on ümmargusele raamile kujundatud lühter.

Söögitoa⁴²¹ (vt Lisa 10) kujunduspilt on sarnane teiste ruumidega. Korpusmööbel on paigutatud seinte äärde, laud toolidega asuvad keskel. Sealjuures on kaks erinevat varianti toole: kinnise seljatoega toolid laua otstes ning seina ääres ja lahtise seljatoega inglispärased toolid laua külgedel. Toole on laua ümber kaheksa. Pildistamise puhul on laud kaetud. Korpusmööbel on raskepärane ja stiililiselt väga erinev. Tähelepanu tõmbavad suur *armoire*-tüüpi kapp ja ning kaunis tume ampiirlik puhvetkapp. Puhvetkapi alumine osa on jaotatud kolmeks kapist ja selle kohal asuvast sahtlist koosnevaks osaks. Ülemises osas troonib uhke kõrge silindriline keskosa, mille otsa on paigutatud urn ning selle külgedel asuvad kaks väiksemat kapiosa. Vähem silma paistvale kohale ruumis on paigutatud tume madal kummut, millele on asetatud kandelaabrid. Ruumi ise on heleda lae ja heleda parkettpõrandada tapetseeritud ruum. Kandelaabrid on ka ruumi ainsad kaunistused, nipsasju ei ole, ka mitte puhvetkapil. Söögilaua kohal ripub laest kupliga petrooleumilamp.

Mõisas on veel üks eripärase välimusega salong⁴²² (vt Lisa 11), mille täpsem funktsioon on teadmata. Väga eriliseks Eesti mõisainterjööride kontekstis teeb ruumi asjaolu, et see on kujundatud läbivalt sarnasena. Toolid, tugitoolid, sohva ning lauakesed moodustavad ühe garnituuriteraviku ning nendega samasuguste ornamentidega on kaunistatud ka ruumi suur kahepoolne tahveluks. Tegemist on väga kauni tugevalt tugevate inglise ja skandinaavia mõjudega komplektiga. Mööbel on peente valgeks värvitud puitosadega, millele on maalitud ornament. Istemööbli seljatoed on ažuursed ning polster on hele, kaetud väikese mustriga. Kogu komplekt moodustab terviku ruumiga, kus on heledad seinad ja hele põrand. Vaiba asemel on istumisnurgas maas karunahk. Seintel on erineva suurusega maale, taas kord nii portreesid kui maastikke. Sarnane valgeks värvitud ja maalitud ornamendiga kaunistatud mööbel (käetugedega ažuurse seljatoega toolid ja sohva ning laud) ja uks on teada veel Vohnja mõisas⁴²³, kus on tugevalt inglispärast mööblit veelgi, ühes salongis näeme Hepplewhite'i stiilis valget käetugedega tooli⁴²⁴.

⁴²¹ HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

⁴²² HI 227451 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

⁴²³ HI 226370 Gutshaus Fonäl; HI 226371 Gutshaus Fonäl; HI 226371 Gutshaus Fonäl

⁴²⁴ HI 226369 Gutshaus Fonäl

Asjaolu, et nii mööbel kui ka uks on kaetud ühesuguse ornamendiga, annab alust oletada, et mööblikomplekt võis olla kohalik töö. Mööbli kujundus on ühest küljest väga selgete viidetega inglise 19.sajandi mööblikunstile, eriti Sheraton'i stiilile. Teisest küljest viitavad heledaks värvitud ning maalitud ornamendiga puitosad peale Sheraton'i ka skandinaavia traditsioonile. Seetõttu on võimalik, et mööbel võis olla valminud mustrilehtede või välismaise mööbli eeskujul Eestis. Sellist pool-kohalike, pool-inglisepäraste sugemetega mööbligarnituuri lahendust võib näha ka Päinurme mõisa punases salongis⁴²⁵ (vt Lisa 17), ehkki selle valmistamiskohta ei saa kujunduse põhjal kindlalt pakkuda.

Liigvala mõisast on üks foto ka osaliselt trepihallist⁴²⁶. Selle heledale värvitud seinale on paigutatud kolmes reas pilte sõduristseenidega. Pilte on peetud ilmselt väga oluliseks, need on foto fookuses, ning ülejäänud ruumielemendid on pildile jäänud vaid poolikult. Trepikäsipuu on lihtne, treitud postidega ning tumedat tooni. Osaliselt on fotole jäänud ka kaks uhkete nikerdustega barokset tooli. Eesti Rahva Muuseumi andmed viitavad, et pildid seinal võivad pärineda umbkaudu aastast 1800.⁴²⁷

4.6. Kohala (Tolks) Virumaal

Kohala mõis asus Rakvere kihelkonnas Virumaal.

Esimesed andmed mõisa kohta pärinevad 1489.aastast, mil see oli perekond Tolkeste omanduses. 1542.aastast olid mõisa omanikeks Asserien, 1665.aasta paiku pärandus see Tiesenhausenitele, 1770.aastate algusest Ungern-Strenbergidele ning 1800.aastast kuni võõrandamiseni olid Kohala omanikeks Wrangellid. Mõisahoonde valmis 1875.aastal, Rakvere ehitusmeistri Friedrich Modi käe all.⁴²⁸

Kohala mõis oli puithoone, sarnaselt samuti Friedrich Modi poolt projekteeritud Pudivere mõisaga.⁴²⁹

Kohala mõisa saalist on olemas hulk fotosid, mis pakuvad kokku saalist üsna tervikliku pildi. Lisaks on olemas üks foto (võetud enne 1914. aastat) Kohala mõisa saalist⁴³⁰ jõuluajaks kaunistatuna, mis annab infot tollase elukultuuri kohta.

Kohala saal⁴³¹ (vt Lisa 29) oli heledade värvitud seinte ja neist lihtsa karniisiga peegelvõlviga laest eraldatud suur ruum. Põrandal oli maleruudustikuna paigutatud hele parkett. Ukseavasid katsid

⁴²⁵ ERM Fk 887-177 Päinurme mõisa punane salong

⁴²⁶ HI 227449 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

⁴²⁷ ERM Fk 887-171 Liigvala Löwenwolde maalid sõduristseenidega u 1800

⁴²⁸ Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939*. Tallinn 2009, lk 123

⁴²⁹ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005, lk 314

⁴³⁰ BFM 1.279.056 Tolks Weinachtssaal

tumedad drapeeritud külgekardinad drapeeritud ülaosaga. Kardinapuud olid tumedad, vibukujulised ning nikerdustega, kuid kahjuks ei võimalda foto kvaliteet neid täpsemalt kirjeldada, kui et tõenäoliselt olid need kaunistatud akantusmotiiviga. Vastupidiselt seintele olid ukсед tumedad. Tegu oli kõrgete tahveljaotustega kahepoolsete ustega, mis koos neid ümbritsenud tumedatooniliste kardinatega kontrasteerusid ülejäänud ruumi heleda kujundusega.

Saalis⁴³² (vt Lisa 29) oli suhteliselt palju mööblit, mis olid paigutatud gruppidenä. Saali sissepääsu kõrvale oli vaibaga markeeritud grupp ümmargusest lauast ja seda ümbritsevatest toolidest. Toole kattis samet, ka lauakate oli keskmise tumedusega sametist. Kahe ukseava vahele oli paigutatud kummust, mille peal kandelaabrid küünaldega. Ka suures laelühtris olid küünlad, kuid samas oli seinale kummuti kohal kinnitatud ka läbipaistva ümmarguse kupliga petrooleumilamp.

Ruumi teises osas⁴³³, akna all asus tõenäoliselt samast garnituurist mööblist teine grupp. Seal olid ümber linaga kaetud ümmarguse laua toolid ja sohva. Istemööbli katteriie oli samet. Aknalauale olid paigutatud mitmed potid toataimedega ning alusel laua ees oli toapalm. Akna kõrvale nurka oli nurgaga risti toa poole vaatavana paigutatud suur portreemaal.

Kolmandal fotol on kujutatud kahe akendega seina vahele jäävat ruuminurka⁴³⁴, kus asuvad akna all must tiibklaver ning valge skulptuur (tõenäoliselt büst, kuid kuna taime lehed seda osaliselt varjavad, ei ole võimalik täpselt näha) nurgas postamendil. Aknad olid kaetud õhukeste valgete kardinatega, kardinapuud olid samasugused nagu ukseavade kohal. Ühe akna all on suur toapalm madalal neljakandilisel postamendil ning suur monstera. Nurgas asusid ka mõned ümmarguse lahtise seljatoega historitsistlikud toolid.

Foto jõuludeks kaunistatud saalist⁴³⁵ on kadreeritud sissepääsude suunas. Ruumi seina äärde on paigutatud üsna suur (hinnanguliselt umbes 3 m kõrge) ja tihe kuusk, mis on dekoreeritud kettide ja erineva kujuga ehetega. Ehteid on kuusel üsna palju, kuid ehitud kuusk on ka ruumi ainsaks

⁴³¹ ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal

⁴³² ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal

⁴³³ BFM 1.279.055 Tolks Saal

⁴³⁴ BFM 1.279.054 Tolks Saal

⁴³⁵ BFM 1.279.056 Tolks Weinachtssaal

jõuluteemaliseks kaunistuseks. Sarnaselt ehitud kuuske võib näha ka Luke mõisa fondis, foto pärineb seal 1870. aastast⁴³⁶.

Saaliga sarnast vaimu kannab ka roosa salong⁴³⁷. Ruumi on pildistatud läbi ukseava, mida raamivad tumedad kardinad. Kardinate servas on väikeste ümmarguste tuttidega ehispael. Salongi põrand on kaetud kauni ruudu- ja rombimustrilise kolmes toonis puidust parketiga. Seinä äärde vaiba peale on paigutatud mööbligrupp, mis koosneb ümmargusest linaga kaetud lauast ning seda ümbritsevatest gondeltüüpi kinnise seljatoega toolidest ja seinä vastu lükatud sohvast. Istemööbli allserva katavad pikkade (hinnanguliselt 10 cm) tuttide ja narmastega ehispael. Grupi nurgas on ka väike ümmargune ühe keske alt kolmeks hargneva jalaga lauake. Kuna mööbli katteriie ja kardinad on suhteliselt tumedat tooni, võib arvata, et salongi nimetus (roosa salong) tulenes roosast tapeedist, sest seinä katab heledam peene mustri tapeet, mis on toodud laest veidi allapoole ning eraldatud peene tumeda triibuga. Seinä katab uhke, vähemalt 20 pildist koosnev erineva suurusega maastikupiltide grupp, mille hulgas on nii maalid kui ka paspartuudega graafika ja või akvarellid. Piltide vahel on ka kaks seinataldrikut. Laual on urnikujulise tumedapõhjalise mustri jalaga ning tumeda satsilise kupliga petrooleumlamp. Laest ripub ümmargusel vitsal küünaldega lühter, mille keskel on munakujuline maalitud keskosa.

Foto Kohala mõisa kirjutustoast⁴³⁸ (vt Lisa 28) on kesksel kohal kirjutuslaua kohale jääv pildigrupp, ka kirjutuslauda ennast paistab vaid osaliselt ja seega ülejäänud ruumi kohta foto järeltõlge teha ei võimalda. Sein on kaetud heledapõhjalise taimornamendiga kirjatud tapeediga ning seda katab 10 erineva suurusega fotot ja maali. Grupi ülemisse ossa on paigutatud kaks suurt porteed, äärtes on väiksemad laevadega meremaalikud ning keskel raamitud fotod. Skulptuurigrupi kõrval seinä on osaliselt näha väike kettidega pommidega seinakell ning selle lähedal tehniline seade, *tõenäoliselt baromeeter*. Kirjutuslaud on lihtne, sahtlikorpus koosneb kolmest lauaplaadi all asuvast blokist, äärmistes blokkides kaks ja keskel üks laiem sahtel. Laua peal on mõned raamatud ning hulgaliselt esemeid, sealhulgas tinditopsidega kirjutamistarvikute komplekt ja petrooleumlamp, kuid ka kaks küünlajalga pika küünlaga. Seinäle laua kohal on kinnitatud ka väikesi paberist pilte ja kalender.

⁴³⁶ EAA.1695.1.12-8 Luke mõis. Interjööride, linnavaadete ja maastikkude fotod. 1870

⁴³⁷ ERM Fk 887-938 Kohala Tolks

⁴³⁸ ERM Fk 887-937 Kohala Tolks kirjutustuba enne 1914

5. Kokkuvõte

Balti mõisakultuuri ja -arhitektuuri mõistmiseks tuleb vaadata kaugemale 19. sajandist. Maavilla on pelgupaiga sümbolina arhitektuuris aegajalt esile kerkinud juba üle kahe tuhande aasta. Villakultuuri uuestiavastamine läbi Andrea Palladio loomingu tõi maavilla uuesti huvikeskmesse Inglismaal ning siinse aadelkonna sarnane positsioon muutis pinnase sobivaks selle juurdumisele Balti mõisades. *Villa rustica* pakkus oma härrasmehest omanikule kultuurilist oasi maalilises, ent rustikaalses maakohas, millega sidus omanikku eelkõige maavaldustest saadav sissetulek. Palladio mõjud siinses mõisaarhitektuuris on selged, interjöörid lubasid aga ajaloost tulenevalt rohkem interpreteerimisvõimalust ning seetõttu erinesid hoone välimus ja sisemus tihti märkimisväärselt. Kuna mõis pidi pakkuma mõnes mõttes omanikule seda, millest ta linnast eemal elades ilma jäi, tingis see isegi muidu palladionistlike hoonete interjöörides rikkalikku dekoreerimist.

19. sajandi muutuste tuules suutis Balti aadelkond esialgu veel püsida poliitilise juhtkihina, kuna ehkki 1816.-1819. aasta talurahvaseadus oli talupojad pärisorjusest vabastanud, jäid nad majanduslikult veel mõisast sõltuvaks. Kui aga sajandi II poole algul loobuti teorendist, tähendas see juba suuremaid muutusi mõisas – kasvas palgatööliste osakaal ning mõisa esindushooned ja utilitaarne piirkond eristusid üha teravamalt. Võimu kahanemisele mõisa maadel ja talupoegade hulgas järgnes baltisakslaste tõmbumine kinnistesse mõisasüdametesse ning keskendumine perekonnavalule. Samal ajal kaugeneti ka Saksmast. Sajandi viimastel aastatel tajuti juba selgelt ees ootamas traagilisi muutusi, mis 1905. ja 1917. aasta revolutsioonide ja I maailmasõjaga ka saabusid. Ehkki revolutsioonide tagajärjel sai osa mõisahooned tugevalt kannatada, toimusid suurimad muutused siiski seoses 1919. aasta maareformiga, millega baltisakslased kaotasid sisuliselt kõik õigused oma mõisadele. Härrasrahva eliidist sai väike vähemusrühvus ning suurem osa baltisakslasi liikus linnadesse või lahkus Eestist sootuks, võttes mõisadest kaasa väärtuslikuma ning müües ülejäänu.

Enamik vaadeldava perioodi mõisahoonetest on ehitatud varem ning nende arhitektuur raamib hilisema sisustusega interjööre. 18. sajandil lõpuga õitsele puhkenud mõisaehitus on andnud meile Eesti kauneimad mõisaansablid, milles realiseerisid mõisnikud ja arhitektid oma ajastu ideid.

Mõisaarhitektuur vastandus järjest enam külamiljööle, väga palju saadi eeskuju Palladio ideedest. Siinsele mõisaarhitektuurile jäi alati teatud praktiline ja intiimne mõõde, tõeliselt suurejoonelisi hooned ei ehitatud. Interjöörid vabanesid 19. sajandil rangetest normidest, anfilaadi alternatiivina kasutati keskkoridorsüsteemi ja üha enam tekkis esindussalongide asemel piiritletud funktsiooniga ruume.

Ruumide dekoreerimisele kulutati kohati lausa märkimisväärt aega ja vaeva, levinud olid stukkdekoor, kunstmarmor ja erinevad tüüpi maalingud arhitektoonilisest maalilisteni.

Sajandi keskpaik tõi interjöörikuundusse uued tendentsid. Toad muutusid üha sügavamaks, mugavamaks ja hämaramaks, lisandus polsterdusi ja drapeeringuid, millele aitasid kaasa ka uued tehnoloogilised võimalused nagu vedrupolstri kasutustele võtt, uued valikud puiduliikide osas, tapeedi- ja vaibatootmise odavnemine. Ruume hakati kujunema erinevates stiilides, suure võidukäigu tegid ajaloole tuginevad neostiilid, seda nii mööbli kui ruumikujunduse osas. Eelkõige osutusid huvipakkuvaks keskaeg ja gootika, kuid ka neorokokoo. Siiski ei suutnud neostiilid klassitsismi positsiooni kõigutada ning see jäi ka edaspidi laialt levinuks, põhiliselt kuna Eestis jäid neostiilid pinnapealseks dekoratsiooniks, mis puudutasid eelkõige esindusruume, hoonete põhiplaan ja mahte ei muudetud. Sarnaseid suundumusi näeme ka mujal maailmas, eriti Inglise maavillades, mille eeskujude poole siit ka vaadati.

Sajandi jooksul interjööride näiline stiilikaos üha süvenes, pöördudes sajandi lõpul eklektiliste interjööridega. Historitsistlikud tendentsid, *Heimat*-stiil ja neoklassitsism leidsid sooja üsna veel vastuvõtu, kuid muutused ühiskonnas katkestasid arengu enne juugendi lõplikku kannakinnitust. Siinset mõisakultuuri iseloomustas väga tugev traditsioonitruudus, mis iseloomustas veel ka viimaseid 20. sajandi algul tehtud ehitisi.

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi algusaastate mõisahoonete ruumistruktuuri dikteerivad eelkõige varasematel aastakümnetel ehitatud hoonekehandid. Vaadeledavast perioodist pärinevad hoonete ehitus- ja ümberehitusplaanid paljastavad jätkuvat traditsioonitruudust. Valdavalt sooviti lisada esindus- või külaliste vastu võtmisega seotud funktsiooniga ruume. Ümberehitused ruumistruktuuri üldiselt väga ei muuda, seetõttu võib näha nii anfilaadi kui keskkoridorsüsteemi, samuti mitmesuguseid erinevaid halli- ja trepikojalahendusi. Mõnel juhul ehitati aga hoopis juurde majandus- ja abiruume.

Vaadeldava perioodi ruumid on tugevalt sõltuvad eelmisest sisekujundustest. Ehkki ruumide üldmulje varieerub väga palju – leidub nii heledaid klassitsistlikke stukke kui biidermeierlikke seinamaalinguid või rikkalikke tapetseeringuid – joonistub selgelt välja ühisjoon esemekaose näol. Selle tunde tekitamisele aitavad kaasa ka rohkete erinevate tekstiilide kasutamine. Üldistustena võib ruumikujunduses välja tuua, et ühevõrra levinud olid nii lihtsad ühevärvilised kui ka tapetseeritud seinad. Tapetseering ulatub tavaliselt väga kõrgele, enamasti peegelvõlvini. Bordüüre esines harva ning need olid sel juhul kõrgel lae all. Lisaks tapetseerimisele ja värvimisele võib sisekujundusvahendina üsna palju vaadelda ka tumedat

või valget puittahveldist, seda eelkõige söögitubades. Ruumis leiduvate esemete puhul eristub selgelt tendents, et need pole ruumi läbivalt ühest garnituurist – ruumi lõikes kohtab hulka erinevaid garnituure ja üksikesemeid. Võib arvata, et olulise nihkena ei suhtunud ruumi 19. sajandi lõpul enam kui kujunduslikku tervikusse, vaid millessegi muutuvasse, mis peegeldab enda identiteedi säilitada püüdva perekonna ajalugu, mineviku elukultuuri osi paralleelselt tänapäevaste lisandustega.

Esemete hulgalt erinesid mõisainterjöörid suuresti. Ehkki fotodelt vaatavad vastu üsna rikkalikud interjöörid, tuleb arvestada, et eksisteeris palju ka väiksemaid mõisahooned (peamiselt kõrvalmõisad), kus elukeskkond oli märgatavalt lakoonilisem, koosnedes vaid üksikutest põhilistest esemetest. Oma valdustes olevatest mõisadest ehitasid perekonnad tavaliselt härrastemajana välja ühe, mille interjöörid meile enamusest mõisafotodelt ka vastu vaatavad.

Erinevatest mööbliliikidest on töös vaadeldud korpusmööblit, laudu ning iste- ja magamismööblit, samuti sellele sekundeerinud ruumitekstiile ja muid interjööride ilmet mõjutanud esemeid (valgustid, peeglid jms).

Korpusmööblit leidis mõisainterjöörides võrreldes laudade ja istemööbliga vähem, samas võiks korpusmööblit pidada ruumi stiililiseks tasakaalustajaks, kuna sellepuhul eelistati lihtsaid, pea dekoorivabu biidermeierlikke ja rahulikke klassitsitlikke lahendusi. Esindusruumides olid levinuimad osaliselt või täielikult klaasitud kahe uksega raamatukapid ning vitriinkapid. Aukohal asusid ruumides ka vanad *armoire*-tüüpi (*diele*-tüüpi, fassaadkapid) massiivsed kapid, mis räägivad omanike ajalootunnetusest, kuid ka erinevaid kaunid puhvetkapid. Esindusruumides üldiselt kummuteid ei kasutatud, ehkki inventarinimekirjades esineb neid üsna palju – seega täitsid nad ilmselt privaatruume.

Laudu oli interjöörides palju ja erinevaid. Põhimõtteliselt võib öelda, et neid oli kõikides suurustes ja kujudes nii lauaplaadi kui jalgade osas. Esines ka klapitavaid laudu, ent täpsem teave nende kohta puudub. Ühise joonena läbib mõisainterjöörides laudu vaid armastus neid linade, muustriliste tekstiilide või vaipadega katta. Samuti on erinevates mõisainterjöörides läbivalt populaarne väikeste postamendilaadsete lauakeste kasutamine, seda erinevates ruumi osades, tihti lisalauana istumissaarekese kõrval või seina ääres. Enamasti oli tegemist ümmarguse lauaplaadiga lauakesega, millel oli üks, alt kolmeks hargnev jalg või ristkülikukujulise nelja sirge või kaarduva jalga eksemplaridega. Erinevalt suurematest laudadest postamendilaadseid lauakesi ei kaetud.

Ka istemööbli puhul on tegu stiililiselt väga erinevate esemetega, seda ka ühes ruumis – lisaks sellele, et erinevad mööblisaarekesed koosnesid erinevast mööblist, võis ka ühe mööblisaarekese sees kohata koos neorokokood ja biidermeierit. Stiilisi erinevusi püüti pehmenendada ruumi lõikes samasuguse mööblikanga kasutamisega, milleks oli enamasti ühevärviline sissekootud mustriga kangas. Inventarinimekirjade põhjal võib öelda, et levinud oli ka mööbli katmine (istmekatted, ülevisked), ilmselt just mööbli enda kanga säästmise eesmärgil.

Istemööbli esemeid on väga palju, rohkem kui ühtegi teist mööbligruppi ja ilma istemööblita interjööri põhimõtteliselt ei eksisteerinudki. Diivanid asetati alati mööblisaarekesse koos teiste istemööbli esemetega (toolid, tugitoolid). Toole ja tugitoole jagus ka teistesse ruumi osadesse ning nende arvukus oli suur. Neostiilid tunduvad kõige tugevamalt olnud kanda kinnitanud just istemööbli osas, ehkki väga levinud olid ka vanemad stiilid, näiteks tugevate konstruktsiooniomadustega biidermeieresemed, mis seetõttu ilmselt ajahambale keskmisest paremini vastu pidasid. Huvitavaks leiuks osutusid Thonet' rotangpõhjaga kiiktoolid (müüdi kokkupandavana), mida esines mitmes interjööris, ehkki kiiktoole muidu ei olnud.

Väheste info põhjal, mis magamismööbli kohta on, võib arvata, et selles osas eelistati lihtsust – sirgeid vorme, tumedat puitu ja metallvoodeid. Katteid ja baldahiine ei kasutatud, küll aga torkab inventarinimekirjades silma voodisirmide suur arvukus, mida võib selle põhjal pidada magamistubade kohustuslikuks inventariks.

Muudest ruumi mõjutavatest elementidest on olulisimad kahtlemata erinevad tekstiilid. Kaeti nii akna- kui ukseavasid, mõlemaid üsna tihti, kuid mitte alati. Ukseavad on tavaliselt sel juhul kaetud sama kangaga, millest on valmistatud kardinad, ning uksekatteid esineb eelkõige historitsistlike joontega interjöörides – klassitsistlike mõjudega interjöörid on neist üldjuhul vabad. Katted olid mõlemal juhul sümmeetrilised, drapeeringud pigem kergemat tüüpi kangastest ning mõningal juhul kaunistati neid ka satside või tuttidega. Populaarsed olid vaibad, ent samuti ei olnud neid kõikides interjöörides – tihti olid ruumide ilusad laud- või parkettpõrandad ka täiesti katmata, seda eriti saalides. Salongides kasutati vaipu tihemini. Vaibad ei katnud kogu põrandat, vaid asusid eelkõige mööblisaarekete all. Levinuimad olid „türgi stiilis“ mustrid, harvem võis näha lillornamenti. Mustriga kangaste eelistus paistab silma ka lauakatete puhul.

Ruumi valgustasid tavaliselt kupliga petrooleumlambid või küünaldega lae- ja seinalühtrid.

Eletkrivalgustust on näha üksikutel fotodel. Ruumides esineb ka peegleid, kuid mitte väga palju. Suured kõrged, tihti konsoollauakesega, peeglid ehtisid eelkõige suuremaid saale, kus neid paigutati ruumiillusiooni eesmärgil sümmeetriliselt uste ja akende vahele. Salongides on peeglid olnud palju väiksemad ning enamasti on need olnud kinnitatud istumisnurga juurde seinale või kamina kohale. Peeglitest hoopis levinum oli seinte täitmine eri mõõdus piltidega. Põhiliselt oli tegu portree- või maastikumaalidega, mis pildigrupina ehtisid sinu pea igas mõisainterjõöris. Kauni lisanduse annavad ruumidele eriilmelised kaminasirmid, mida dekoreeriti perekonna vapi või romantiliste loodusstseenidega.

Suure kujundusliku mõjutajana esineb ruumides tihti ka klavereid. Eelkõige saalides, aga ka salongides torkavad silma suured tiibklaverid ja nendest ajaliselt vanemad tahvelklaverid. Klavereid võis olla ruumis ka rohkem kui üks.

Väikeesemeid leidis mõisainterjöörides ohtralt – nipsasjakesi, keraamikat, väikesemõõdulisi raamitud fotosid. Neid armastati paigutada lauakestele ja muudele vabadele pindadele, välja arvatud aknalauad. Lisaks asjadele armastati väga ka taimi, mõned interjöörid meenutavad oma taimerohkuselt peaaegu talveaedu.

Väikeesemete kultus on tõeliselt silmatorkav – inimesed olid interjöörides ümbritsetud paljudest asjadest. Osaliselt oli tegu kuriositeetidega, vihjetega teistele kultuuridele, kuid eelkõige võiks seda pidada kogumiskireks. Peaesunnitunud olukord, kus baltisaksa aadelkond lukustus üha enam mõisasüdamesse, tundub nii mööbli kui väikeesemete osas olevat kaasa toonud soovi end asjadega ümbritseda, luua enda ümber võimalikult kodune keskkond, kus iga ese kannab tähendusi. Nii mõisainterjööride fotod üksikutena kui ka terviklikult analüüsitud mõisad loovad meie ees sarnase pildi, kus varasema perioodi sisekujundusele on aja jooksul lisandunud erinevaid tasandeid. Interjäär ei ole kuigi palju kohandunud arhitektuuri järgi, vaid arenenud omasoodu. Suletud perekeskne eluviis on loonud ruumid, kus pääseb mõjule omanike personaalne ajalugu - küsimus ei olnud enam stiilipuhtuses. Erinevatest aegadest pärit mööbel sulandub koos valgustuse, tekstiilide ja väikeesemetega üheks mugavaks tervikuks, mis ümbritseb elanikke turvatunnet tekitava kultuurikihistuste oasina keset hirmutavalt iseseisvuvat maapiirkonda.

6. Resume

Estonian Manor Interiors in Late 19th and Early 20th Century

In order to understand the Baltic-German manor culture and architecture one must look further back from the 19th century. As an architectural symbol for a refuge, the country villa has been discovered again and again for over 2000 years. A rediscovery of the villa by Andrea Palladio led it to another rise in England and since the position of the gentry here was similar, it also created the perfect opportunity for it to root in Baltic manors. *Villa rustica* offered its gentleman owner a cultural oasis in the picturesque, but rustic landscape which gave him his income and thus tied him to it. Palladio's architectural influences in Baltic manor architecture are clear. The interiors however, due to historic reasons, allowed a much more free interpretation and differed sometimes greatly from the exterior. Since the aim of the villa was to offer its owner what he missed being away from the city, many interiors of otherwise Palladian villas are very rich in decor.

During the political and societal changes of the 19th century at first the Baltic-German gentry still managed to keep its leader position in politics. Even though the laws of 1816-1819 had freed peasants from slavery, they remained economically dependent. However when more changes occurred in the middle of the century, freeing peasants from their burden assigned by the manor, it meant bigger changes – the proportion of paid staff grew and therefore prominent and utilitarian zones drifted more apart. In accordance with their reduced power concerning the land surrounding them and among peasants the Baltic-Germans enclosed themselves into the hearts of their estates and concentrated on their family life. At the same time they also drifted further apart from Germany. During the last decade of the century the gentry already felt the future tragic events coming, and with the revolutions of 1905 and 1917 and the First World War the changes did come as foreseen. Even though in the course of the revolutions some manor houses suffered strong damages, the biggest change came in 1919 with the Land Reform when Baltic-Germans lost all rights on their estates. The elite of the gentry became a simple minority and most Baltic-Germans moved to towns of left Estonia altogether, taking their most valued possessions with them and selling the rest.

Most of the manors of the concerned period were built earlier and their architecture frames their later furnished interiors. The end of 18th century has given us most of the beautiful manor ensembles, reflecting the ideas of their age. Manor architecture opposed the village milieu more and more, a lot of

architecture was influenced by Palladio's ideas. Even so, manor architecture in Estonia kept to somewhat practical and intimate lines, truly great buildings weren't erected. The interiors became free of the strict forms of the beginning of the 19th century, corridor system was now used as an alternative to the enfilade and more and more prominent salons were replaced by rooms with limited functions. A lot of time and effort went into decoration – stuck décor, artificial marble and different types of wall painting from architectural to picturesque were widely spread.

In the middle of the 19th century new tendencies emerged. Rooms became deeper, more deeply lit and more comfortable. Upholstering and drapery were added, partly because new technological possibilities like spring upholstery, new types of wood, new methods of producing wallpaper and rugs made many decorating like this a lot cheaper than earlier. People began to decorate their rooms in different styles, especially popular were history-based neo-styles. However these new trends didn't change the leader position of Classicism, mainly because in Estonia neo-styles remained a superficial decoration – layout and volume of the houses weren't changed. Such changes can also be seen in other parts of the world, especially in England that remained a role model for German provinces as well.

Along the course of the century the seeming style chaos became deeper and the end of the century was crowned already with eclectic interiors. Historicist tendencies, *Heimat*-style and Neoclassicism found the last of warm welcome, but it was too late for *Art Nouveau* to become dominant because of the changes in society. Manor architecture in Estonia was very true to tradition and this still characterized the last manors built in the early years of the 20th century.

Room layout of the manors built in the end of the 19th and the beginning of the 20th century is mainly dictated by the buildings itself, built years before. Building and reconstruction plans from this period expose a continuing tradition in layouts. In most cases the owners wished to add a few rooms with the function of receiving guests. Reconstructions concentrated on adding rooms rather than changing the old layout therefore both the enfilade and the central corridor system can be observed, as well as different kinds of halls. However, in some cases the owner wanted to add utility rooms.

The rooms of this period are very dependant of the built interior architecture. Even though the overall face of the interiors varies very much – there is light Classicist stuck décor, Biedermeier wall paintings, luxurious wallpapering, etc. - the chaos of different objects is similar everywhere. This feeling of over decorating is helped by use of lots of different textiles. When it comes to similarities it can be said that

simple painted walls and wallpapering were both popular. Wallpapering runs mostly up to the cavetto vault. Alongside painted and wallpapered walls there are several examples of dark wood or white panelling, mainly in dining rooms. Furniture is almost never from the same garniture in the whole room. One can see different garnitures and single pieces along the room. It can be concluded that as an important shift in thinking the room was from the end of the 19th century no longer considered as a whole design, but as something ever evolving. Rooms aimed to reflect the family identity and history that the Baltic-Germans tried so hard to preserve at that time – a past living culture paralleled with new additions.

The amounts of furniture and other objects in an interior differed greatly. Even though photographs show rich interiors, one must remember, that a lot of smaller estates also existed where living conditions were much simpler consisting of only basic pieces of furniture. Baltic-German families usually owned more than one estate but only one was developed as the main estate and these were the interiors we mostly see on photographs from different manor houses.

This research handles different furniture groups such as case furniture, tables and desks, seating and beds, as well as room textiles and other objects that affect the overall impression (lighting, mirrors, etc.)

Case furniture was less common in manors compared to tables and seating, but case furniture was important in balancing the overall look of the room since it was simpler and almost free of decor, often with characteristics from the Classicist or Biedermeier era. Prominent salons show many book cases and display cases with one or two doors that are partly or completely glazed. Often the honorary position has been given to historic armoires – massive cupboards that speak of their owner's sense of history or to buffets and sideboards. Commodes were rarely used in salons, but they occur numerously in inventory lists so they were more often used in private rooms.

A lot of different types of tables were used. Basically it can be said that they came in all different shapes and sizes. Some tables probably had hinged tops, but no conclusions can be made. The one thing in common for all tables is that they very often covered with a patterned cloth or a rug. Occasional tables are also very common in different parts of the room, often used as an extra table beside the seating area or beside the wall. Occasional table were usually round with one central column that is supported by three outswept legs or had a rectangular table top and four straight or slightly curved legs. Occasional tables were not covered.

Seating furniture is also very stylistically varied, even in the area of one room – different seating areas in a room were usually composed of different garnitures and in addition, different pieces were sometimes used even in the same seating area and for example one could see Neo-Rococo and Biedermeier chairs side by side. Use of different style eras together was sometimes softened with using the same furniture fabric along the room. The most common furniture textile was solid in colour and had the pattern woven in. Inventory lists show that seating pieces were often covered (seat covers, overthrows), probably with the aim of preserving the original fabric.

Seating pieces were very numerous, they occur more often than any other furniture type and interiors without seating furniture didn't exist. Sofas were always set into a seating area alongside with other seating pieces. In addition to seating areas chairs and armchairs were also used elsewhere in the room. Neo-styles made their triumph mostly in seating, however earlier styles were still very common – for example Biedermeier chairs from the beginning of the century that had strong construction qualities and didn't break easily. An interesting find was the appearance of Thonet' bent wood rocking chairs (sold in parts) in several interiors even though there were no other kinds of rocking chairs.

There is very little information about bedroom furniture and inventory lists and two „accidental“ photographs suggest that it was simple – straight forms, dark wood and metal beds. Covers and baldachins were not used, but bed screens were common.

When it comes to other influential pieces besides furniture then the textiles are of great importance. Both windows and doorways were often but not always covered. In case doorways were covered, the same fabric was used as for curtains, and most door coverings appear in historicist interiors and almost never in Classicist interiors. In almost all cases the door covers were symmetrical, sometimes decorated with sashes or pompoms. Rugs were also popular, but not always used – often the beauty of timber floors or parquet was left on display, especially big halls and ballrooms. In salons rugs were more often used. They didn't cover the whole floor; instead rugs were placed under seating areas. “Turkish” patterns were the most common; floral patterns were used less. Love for patterns is also evident in table covers.

Rooms were usually lit by dome-topped petroleum lamps or ceiling- or wall-chandeliers with candles. Electric lighting appears in very few photographs. There are some mirrors, but not very much. Big high mirrors, often with a console table attached, were symmetrically placed between windows and doors in

big halls and ballrooms. In salons the mirrors are much smaller and mostly appear on the wall above seating areas. Pictures greatly exceed mirrors in number. Mainly owners used different-sized portraits or landscapes to create a picture group on the wall. Another beautiful addition were fire screens decorated with the family's coat of arms or romantic nature scenes.

A big influence on the appearance of rooms is created by pianos. Mostly in big halls and ballrooms, but also in salons, grand pianos and older square grand pianos appear. Sometimes more than one piano was in the same room.

There were a lot of small objects in manor interiors – keepsakes, small ceramics and small framed photographs. They were placed on occasional tables and desks or other available surfaces except window sills. Photographs of interiors also show a vast amount of plants, some interiors are close to being a greenhouse.

The cult of small object is really conspicuous – people were surrounded by lots of small details. Partly these keepsakes are curiosities, hinting to other cultures, but most of them point to a simpler desire to collect. The position in society that forced the Baltic-German to draw into their manors inflicted a wish to surround one's self with objects that bear a meaning for the family. This closed way of life had created interiors where the family's personal history dominates – the question was no longer about pure artistic style. Furniture from different eras forms a comfortable whole with lighting, textiles and small objects that surrounds the inhabitants with a feeling of safe. An oasis of different cultural layers in the countryside that was regaining frighteningly more and more independence.

7. Kasutatud kirjandus ja allikad

Kasutatud kirjandus

1. James Ackerman, *Palladio*. London 1991
2. James Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. London 1995
3. Megan Aldrich, *Gothic revival*. London 1999
4. Mosche Barasch, *Theories of Art 2: From Winckelmann to Baudelaire*. New York 2000
5. Friedrich Bienemann, *Altivländische Erinnerungen*, Tallinn 1911
6. Theophile von Bodisco, *Versunkene Welten: Erinnerungen einer estländischen Dame*. Weissenhorn 1997
7. Elizabeth Eastlake, *Letters from the Shores of the Baltic*. London 1844
8. *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn 1965
9. Charlotte & Peter Feill, *1000 Chairs*. Köln 2005
10. Herle Forbrich, *Herrenhäuser ohne Herren: ostelbische Geschichtsorte im 20. Jahrhundert*. München 2008
11. Mark Girouard, *Life in the English Country House: a Social and Architectural History*. New Haven; London 1978
12. Hakala, S., Kukkakallio, E., Ylönen, *Traditsioonitruu polsterdamine*. Tallinn 2003
13. Karin Hallas-Murula, *Historitsism ja juugend*. Arhitektuuris peegelduv ajalugu. Tallinn 2003
14. Karin Hallas-Murula, *Historitsism ja varane juugend 20. sajandi alguse arhitektuuris*. Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900-1940. Tallinn 2010
15. Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn 2003
16. Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939*. Tallinn 2009
17. Ants Hein, *Historicism in Estonia*. Estonian Art 1/99. Tallinn 1999

18. Ants Hein, Juhan Maiste, *Mõisaarhitektuuri inventariseerimine. Koondaruanne*. Tallinn 1980
(Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, A-514)
19. Ants Hein, *Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud*.
Kunstiteaduslikke uurimusi nr 9. Tallinn 1998
20. Ants Hein, *Zeit und Raum, Innengestaltung est- und livlandischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Baltische Seminare Bd. 7. Baltische Gutshöfe. Leben-Kultur-Wirtschaft. Lüneburg 2006
21. *Eesti ala mõisade nimestik*. Koostaja V. Naaber, toimetaja S. Vahre. Tallinn 1984
22. *Eesti pargid 1*. Koostajad Olev Abner jt. Tallinn 2007
23. Eva-Kaia Järving, *Biidermeiermööbel Eesti 19.sajandi interjöörides*. Lend 2007: Tartu Kõrgema Kunstikooli valitud diplomitööd 2007. Tartu 2008
24. *Историзм в России. Стиль и эпоха в декоративном искусстве 1820-е - 1890-е годы : каталог выставки*. Санкт-Петербург 1996
25. Jutta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil*. Tallinn 1993
26. Krista Kodres, *Ilus maja, kaunis ruum*. Tallinn 2001
27. Krista Kodres, Juhan Maiste. *Purilast Inglisteni. Seinamaalingute leiud mõisates*. Kunst 70/2. Tallinn 1987
28. *Kunstileksikon*. Tallinn 2001
29. Juhan Maiste, *Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18.sajandi mõisaarhitektuuris*. Ehituskunst 4/1984. Tallinn 1988
30. Juhan Maiste. *Eessõna*. Alatskivi loss ja park: kahe meistriklassi materjale. Koostaja Nele Nutt. Tartu 2003
31. Juhan Maiste, *Eesti kunsti lugu*. Tallinn, 2007
32. Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad*. Tallinn 2005

33. Juhan Maiste. *Hõreda võidukäigust*. Kunst 60/2. Tallinn 1982
34. Juhan Maiste, *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku*. Kunst ja kodu 59/90. Tallinn 1990
35. Juhan Maiste, *Mõisaarhitektuuri inventariseerimise algus*. Ehitus ja Arhitektuur, 1978/2. Tallinn 1978
36. Juhan Maiste, *Riisipere mõisaansambel – kõrghetk Eesti klassitsistlikus arhitektuuris*. Tuldud teed tagasi. Tallinn 2002
37. Judith Miller, *Furniture: world styles from classical to contemporary*. New York 2005
38. Steven Parissien, *Palladian Style*. London 2000
39. *Park on paradiis looduses ja kunstis*. Toimetajad Mart Külvik, Juhan Maiste. Tartu 2009
40. Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. I teil: Die Älteste Zeit bis um 1750*. Riga 1926
41. Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. II teil: Die Blütezeit um 1800*. Riga 1928
42. Tiit Rosenberg, *Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939*. Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu 2003
43. Tiit Rosenberg, *Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia*. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994-1999. Tartu 2002
44. Tiit Rosenberg, *Eesti mõisad*. Tallinn 1994
45. Camilla von Stackelberg, *Tuulde lennanud lehed*. Tallinn 2003
46. Ülle Tarkiainen, *Mõis Eesti asustuspildis 17. sajandil*. Park on paradiis. Tartu 2009
47. Heide W. Whelan, *Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln: 1999
48. Helmi Üprus, *18. ja 19. sajandi mõisaarhitektuur*. Harju rajoonis. Tallinn 1974

49. Helmi Üprus, *Mõisaarhitektuuri inventariseerimisest*. - Ehitus ja Arhitektuur, 1978/2. Tallinn 1978.

Allikad

Bildarchiv Foto Marburg der Philipps-Universität:

Balticum-Index – *Bilddocumentation zur Kunst und Geschichte in Lettland und Estland*

Eesti Ajalooarhiiv:

Fond 1312 – Arkna mõis

Fond 1313 – Essu ja Andja mõis

Fond 1333 – Kassari mõis

Fond 1334 – Keedika, Uula ja Auaste mõis

Fond 1341 – Vaemla mõis

Fond 1349 – Võisiku mõis

Fond 1362 – Keeri mõis

Fond 1363 – Kriimani mõis

Fond 1388 – Kuremaa mõis

Fond 1396 – Puurmani mõis

Fond 1695 – Luke mõis

Fond 1809 – Pala mõis

Fond 3941 – Kavastu mõis Virumaal

Eesti Rahva Muuseum:

Fond 887 - mõisafotod

Herder Institut Bildarchiv:

Sammlung Wolff - *Lettland, Estland. Ende 19. Jh. bis 1935. v.a. Herrenhäuser mit den dazugehörigen Wirtschaftsgebäuden, aber auch Stadtansichten, Sakralgebäude, und (Kultur)Landschaft.*

8. Lisad

Lisade loetelu:

Lisa 1. HI 129913 Inneneinrichtung Gut Neu-Woidoma

Lisa 2. HI 130982 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

Lisa 3. HI 130984 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

Lisa 4. HI 130985 Inneneinrichtung Herrenhaus Saarenhof

Lisa 5. HI 135262 Wohnraum Gut Sallentack

Lisa 6. HI 226903 Interieur Kasargen

Lisa 7. HI 227085 Inneneinrichtung Gutshaus Kono

Lisa 8. HI 227445 Salon Herrenhaus Löwenwolde

Lisa 9. HI 227446 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

Lisa 10. HI 227450 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

Lisa 11. HI 227451 Interieur im Herrenhaus Löwenwolde

Lisa 12. HI 228662 Inneneinrichtung Herrenhaus Schwarzhof

Lisa 13. ERM Fk 887-47 Avanduse saal uues maja 1914

Lisa 14. ERM Fk 887-140 Viimsi Wiens söögituba 1908

Lisa 15. ERM Fk 887-167 Vanamõisa Altenhof interjäär

Lisa 16. ERM Fk 887-176 Päinurme Assick suur tantsusaal A.v.Wahli grupiga „Kristus ja paganlus“ enne sõda

Lisa 17. ERM Fk 887-177 Päinurme Assick punane salong

Lisa 18. ERM Fk 887-178 Päinurme Assick söögituba enne sõda

Lisa 19. ERM Fk 887-180 Päinurme Assick vaibatuba enne sõda

Lisa 20. ERM Fk 887-191 Vohnja Fonal interjäär enne sõda

Lisa 21. ERM Fk 887-284 Maardu Maart salong 1900

Lisa 22. ERM Fk 887-349 Riisipere Neu-Riesenberg saal 1915

Lisa 23. ERM Fk 887-351 Riisipere Neu-Riesenberg vaade läbi tubade 1915

Lisa 24. ERM Fk 887-352 Riisipere Neu-Riesenberg tütarlastetuba

Lisa 25. ERM Fk 887-507 Essu Jess interjäär 1895

Lisa 26. ERM Fk 887-706 Ohtu Ocht interjäär

Lisa 27. ERM Fk 887-930 Maidla Tockumbeck elutuba u 1890

Lisa 28. ERM Fk 887-937 Kohala Tolks kirjutustuba enne 1914

Lisa 29. ERM Fk 887-939 Kohala Tolks saal 1914